

היהדות החרדית והדתית בירושלים בתקופת המצור*

א. מבוא

סמוך לסיימה של מלחמת השחרור, בשיאו של אחד הפולמוסים הקשים בין דתיים לחילוניים בירושלים, פרסמה מועצת פועלי ירושלים גילוי דעת חריף המגנה את הניסיונות להשליט כפייה דתית בעיר. ללא כל קשר לנושא הפולמוס, פותח גילוי הדעת באותיות קידוש לבנה:

בראש הכנופיות האלה עומדים כוחות, אשר לא השתתפו במלחמת המגן של ירושלים, הניפו בשעתו דגל לבן והיו מוכנים להכנע. אנשים אלה, שכפרו בכל דבר יקר לעם ולמולדת, התעוררו ורוצים בכוח הזרוע להשליט משטר אשר רוב העם, בבחירות האחרונות לכנסת, דחה אותו ללא צל של פקפוק.¹

עוד קודם לכן, בעיצומם של הקרבות, התבטא מפקד מחוז ירושלים, דוד שאלתיאל, בחריפות רבה כלפי הציבור החרדי. בשיחה עם אנשי האצ"ל לאחר נפילת העיר העתיקה, הוא אמר:

עד יום ד' החזיקו האנשים בכל עמדותיהם. רק אז התגלה מפקד המקום (משה רוסנק) כאורח בלתי מוכשר מבחינה צבאית, ובמקום לקחת את השלטון לידינו, מסרו לידי הטיפוסים של בני הישיבות, שאגב אני מעריך אותם, ונכנע להצמם. הם החלו בנסיגה בלתי מוצדקת ביום רביעי [...] לא נכון שחטר להם נשק [...] התחמושת שהוצנחה אליהם נפלה בחלקה במרחק 30 מטר מעמדותיהם והם לא עשו מאמצים להשיגה, הם שקרו לי [...] ²

* מאמר זה נכתב במסגרת סמינריון של פרופ' אניטה שפירא ויהווה חלק מעבודת גמר בהנחיית פרופ' יוסף גורני.

1. "גילוי דעת", מודעה של מועצת פועלי ירושלים, מיום 5.6.49, חתומה על ידי מפא"י, מפ"ם והעובד הציוני בירושלים. המודעה באדיבות ארכיון העדה החרדית. תודתי למר יהודה משי זהב, קמב"ץ העדה, שהעמיד את החומר לרשותי.

2. סיכום שיחה בין מפקד המחוז ומפקד האצ"ל בירושלים, 29.5.48, מכון ז'בוטינסקי – הארכיון ("מצודת זאב"), כ"ד, 54/9. בשיחה, אגב, מטיח דוד שאלתיאל גם האשמות קשות כלפי הפלמ"ח, וכלפי בני מהרשק; "הטינופת, פוליטרוק של הפלמ"ח, מסיעה ב' (אגב, אני איש מפא"י). הלך לשיחה והאזנה שלנו לשידורי האויב הוכיחה שקלטו זאת

כלומר, לא מפקדת העיר והכוחות הלוחמים אשמים בכניעה ובנסיגה, אלא "הטיפוסים של בני הישיבות"³.

הטחה זאת כלפי ציבור גדול מאוד, דתי וחרדי, היתה לאבן יסוד בהיסטוריוגרפיה של מלחמת השחרור, ומסבירה את הכישלונות השונים בהגנת העיר ובגיוס הכוחות לשחרורה. היה בה משום תשובה גם לטענותיהם של יצחק רבין ועוזי נרקיס, שקבלו על הגיוס המועט בירושלים והעדר כוחות מקרב בניה ותושביה להגנה על העיר.⁴

אותה טענה טוען יצחק לוי (לויצה), ממפקדי העיר בתש"ח. בספרו המקיף, המתאר את המערכה בירושלים, הוא מפנה אצבע מאשימה כלפי הציבור הדתי והחרדי, בתור האחראים המרכזיים להחלשת "כוח העמידה של ירושלים היהודית"⁵.

מכיוון שונה, מלב לבו של המתנה הדתי-ציוני, עולה נימה של אפולוגטיקה בנושא זה. בספר הזיכרון לשר משה חיים שפירא, קברניטה של היהדות הדתית-ציונית ב-25 השנים הראשונות לקיומה של המדינה, נאמר:

במלחמת השחרור [...] היו יישובי הפועל המזרחי בקווי אש קדמיים. כשהם עומדים בשער באומץ [...] בקרבות כבדים בגוש עציון [...] בעמק בית שאן, בשערי כפר דרום ובארות יצחק בנגב, המצפה בגליל ונחלים בעמק החולה, נפלו יותר ממאה וחמישים חברי משקים. מלחמת אנשי הפועל המזרחי באזוריהם מילאה תפקידי בלימה והדיפה חיוניים למערכת השחרור כולה.⁶

ירושלים והציבור הדתי הנלחם בה אינם נזכרים כלל.⁷

ציור דומה נתגלגל גם לספרות. בספרו *עת הזמיר* מתאר חיים באר דמות נלעגת, רפאל גבירץ, התר בשקדנות אחר גבורה של דתיים במלחמת השחרור. גבירץ, החי בירושלים, יוצא לחפש את סיפורי הגבורה לספרו "ספר המאמינים והלוחמים" בניר-עציון, בבני-דרום, במשואות-יצחק, בטירת-צבי, ביבנה ובגבעת-עלייה ביפו, שם חיו הנשים והילדים שרידי כפר-עציון. לאחר עמל רב וחיטוטים הוא קופץ בשמחה "כמוצא שלל רב", כאשר מזדמן לו זנב סיפור על לוחם דתי בשכונות ירושלים. אולם אף הוא מרחיק לכת אל הגליל, הנגב וגוש

[את דבריו במכשיר הקשר] והבינו שהמצב מייאש והחליטו להסתער, שם. בשיחה טוענים אנשי האצ"ל, כי יכלו להעמיד "שתי גונדות" לצורך הפריצה לעיר העתיקה, ולמנוע על ידי כך את הנסיגה ב-19 במאי, והם זועמים על שאלתיאל שלא פנה אליהם.

שם. 3.

יצחק רבין, *פנקס שירות*, א, תל-אביב תשל"ט (להלן: רבין), עמ' 51. עוזי נרקיס, *חייל של ירושלים*, תל-אביב 1991, עמ' 96-99. שלמה שבא, *בני רץ*, תל-אביב 1981, עמ' 219.

יצחק לוי, *תשעה קבין*, ישראל 1986 (להלן: יצחק לוי), עמ' 15.

ש' דניאל (עורך), *השר משה שפירא*, תל-אביב 1980, עמ' 124.

לדוגמא, על נופלי הלי"ה נמנה בנו של אחד מראשי המזרחי, הרב שאג (צוונבר). על דוד צוונבר ראה נפתלי לביא לאו, *עם כלביא*, תל-אביב 1993 (להלן: לביא לאו), עמ'

עציון, כדי לחפש את הגבורה הדתית.⁸

ב-1984 הופיע ספרו של אלתר ולנר, *חמושים לפני המחנה*, המספר באופן מסודר, מתועד למחצה, ובסגנון שאיננו אפולוגטי, את סיפורה של הפלוגה הדתית שהוקמה במסגרת החי"ש התל-אביבי ולחמה במלחמת השחרור במסגרת חטיבות "גבעתי" ו"קריית". בספרו ייחד ולנר פרק ללחימת הפלוגה הדתית בירושלים, ובא חשבון עם אלה שהעלימו את פועלה.⁹ ספרו של ולנר מעלה את הציבור הדתי-לאומי על מפת הלחימה של ירושלים, אולם מדגיש, מבלי להתכוון לכך, את העדרו של הציבור הדתי והחרדי הירושלמי מגזרות הקרב, שכן הפלוגה הדתית הובאה מתל-אביב.¹⁰

כללו של דבר, את הקרב על שחרור ירושלים בתש"ח מלווה מיתוס שעיקרו: ירושלים על מאה אלף תושביה לא גייסה את מספר המגויסים הנחוץ להגנתה, בשל ההרכב הדמוגרפי של האוכלוסייה, ובמיוחד בשל אלמנטים דתיים מן "היישוב הישן", נטורי קרתא ובני הישיבות, שלא התגייסו לקרב. יתרה מזאת, הללו אף הניפו את הדגל הלבן וביקשו להיכנע ולמסור את ירושלים לשלטון זר. מטרתו של מאמר זה, אם כן, לבחון את המיתוס הזה ולהציג תמונה מאוזנת ואמיתית ככל הניתן של הציבור הדתי והחרדי בירושלים, והתגייסותו – אם היתה – להגנת העיר בתש"ח. בהתאם לכך אציג את מערך הכוחות הדתיים והחרדיים שפעלו בירושלים, אאמוד את היקפם הכולל, ואת משקלה של כל קבוצה, אבחן את עמדתם של הזרמים השונים כלפי המדינה והשתלבותם במערך כוחות הביטחון. במקביל לבדיקת העובדות אעקוב אחר צמיחתם של מיתוסים הכרוכים בנושא, ואתהה על הסיבות להיווצרותם.

אפשר היה לפתוח בסיפורן של שלוש נכדותיו של רב "מאה שערים", הרב הורוביץ, ששירתו ב"הגנה" ובצה"ל, שתיים מהן כקצינות; או בסיפורו של אברהם הויזמן, "הפלמ"חניק במגבעת השחורה", שנפל באיזור הקסטל;¹¹ או בסיפורי גבורתם של תושבי "מאה שערים", "שמואל הנביא" ודומיהם, אשר עמדו בקו הראשון של ההפגזות בירושלים ולא נטשו את העיר.¹² אולם, כדרכו של מחקר, נבחן את הנושא בכלים מרוחקים יותר.

מאליו יובן כי קוצר היריעה יגביל אותנו במידה רבה, ובחלק מן הנושאים נצביע על כיוונים והצעות לבדיקה נוספת, שנושא זה ראוי לה.

8. חיים באר, *עת הזמיר*, תל-אביב 1987, עמ' 120-122.

9. אלתר ולנר, *חמושים לפני המחנה*, תל-אביב 1984, עמ' 86-100.

10. שם, עמ' 87.

11. הסיפורים על פי עדותו האישית של העיתונאי בן ירושלים, לוי יצחק הירושלמי. תודתי ללוי יצחק הירושלמי, על שהולכיני בבקיאות רבה ובידע "אנציקלופדי" בשביליה של היהדות הדתית והחרדית בירושלים, ואף דלה מזיכרונו סיפורים אישיים רבים, הקשורים ללוחמים דתיים וחרדים בתש"ח.

12. הארץ, 26.7.48; *הצופה*, 12.5.67.

ב. הגורמים הדתיים והחרדיים בירושלים והשתלבותם בתקופת המצור¹²*

ירושלים היתה משופעת במוסדות וארגונים דתיים וחרדיים, מוסדות מפלגתיים ותורניים, מוסדות רווחה ומוסדות צדקה. להלן בקצרה המוסדות והזרמים המרכזיים שהיוו גורם בעל משקל במערך הכוחות הירושלמי בתקופת המצור. המוסדות המרכזיים של התנועה הציונית ושל כנסת ישראל פעלו בירושלים. בהנהלת הוועד הלאומי – המוסד הארצי של כנסת ישראל – כיהן בתקופת המצור זרח ורהפטיג כנציג היהדות הדתית-ציונית. המוסד המקומי של הוועד הלאומי היה ועד הקהילה, ובראשו עמד בשנים 1947–1948 חיים סלומון, המקורב לחוגים "האזרחיים" ול"המזרחי". לאחר הכרזת האו"ם הקים ועד הקהילה ועדת מצב וועדת ביטחון, שעסקו בהכנת העיר לקראת הקמת המדינה, ובגיוס ראשוני של הכוחות הלוחמים. בוועד הקהילה היתה שותפות מלאה של המזרחי והפעל המזרחי. נציגי "אגודת ישראל" לא שיתפו פעולה עם ארגון זה עד מרץ 1948, ופעלו במסגרות נפרדות.

הוועד הלאומי וועד הקהילה היו משניים כחיבתם למוסדות התנועה הציונית, ומילאו תפקיד שולי יחסית ביישוב כולו ובירושלים לפני הקמת המדינה והמצור. יצוין כי ועד הקהילה המשיך בפעילותו בתקופת המצור, והמועצה הדתית שפעלה במסגרתו המשיכה לתת שירותים דתיים לציבור, לרבות העמדת חופות וסידור גיטין.¹³ בתקופת המצור עמד בראש המועצה הרב

12. סקירה זו הוכנה על פי המקורות הבאים: משה אונא, *בדרכים נפרדות – המפלגות הדתיות בישראל*, גוש עציון תשמ"ד (להלן: אונא); גאולה בת יהודה (פישמן, רפאל), *רבי מימון בדורותיו*, ירושלים 1979 (להלן: גאולה בת-יהודה); רפאל בן נתן, *בתנועה אחת, תל-אביב 1991*; נתן ביסטריצקי (עורך), *תורה ובניין – לזכר הרב מאיר ברלין ע"ה*, ירושלים תש"י (להלן: ביסטריצקי); ישעיהו ברנשטיין, *יוסף תירוש (עורכים)*, הרב מאיר כר-אילן (ברלין) *מולווין ועד ירושלים*, תל-אביב תשל"א; ש' דניאל (עורך), שם. אליעזר דון-יחיא, "תפישות של הציונות בהגות היהודית-אורתודוקסית", *הציונות*, ט, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 55–94; שבתאי דון-יחיא, הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, חייו ומשנתו, ירושלים תשס"ו (להלן: שבתאי דון-יחיא); זרח השמש, *יסודה ומשנתה של אגודת החרדים – דגל תורה*, בני-ברק 1990 (להלן: זרח השמש); זרח ורהפטיג, *חוקה לישראל – דת ומדינה*, ירושלים 1988 (להלן: ורהפטיג); אמנון לוי, *החרדים*, ירושלים 1988 (להלן: אמנון לוי); שאול מייזליש, *רבנות בסערת הימים*, תל-אביב 1991 (להלן: מייזליש); מנחם פרידמן, *החברה החרדית, מקורות, מגמות, תהליכים*, ירושלים 1991; משה קרונה, *מורי ורבותי*, אחי ורעי, תל-אביב תשמ"ט; יצחק רפאל, *לא זכיתי באור מן התפקד*, ירושלים 1981 (להלן: יצחק רפאל); אניטה שפירא (עורכת), *סוגיות בתולדות הציונות והיישוב*, הזרם הדתי בציונות, תל-אביב תשמ"ג (להלן: הזרם הדתי בציונות); יוסף ואברהם תירוש (עורכים), *הציונות הדתית והמדינה*, ירושלים 1978.

13. בתיקי המועצה הדתית לקהילת ירושלים, שפעלה במסגרת ועד הקהילה ושירתה את רוב הציבור הירושלמי, להוציא העדה החרדית, נשמרו סיכומים אודות מספרי החופות והגטין בתקופת המצור: בפברואר 1948 הועמדו 28 חופות, במרץ – 21, במאי, בשיאו של המצור, 5 בלבד, ביוני 12 וביוולי 10 (ארכיון העיר ירושלים, ארכיון ועד הקהילה, J2 3900). הממוצע החודשי בחודשים שקדמו למצור ולאירועי האיבה עמד על 25 "חופות"

חיים שאג (צוובנר), איש המזרחי, לימים חבר הכנסת הראשונה. במסגרת כנסת ישראל פעלה גם הרבנות הראשית. כרב ראשי אשכנזי כיהן הרב ד"ר יצחק הלוי הרצוג, וכרב ספרדי ראשי כיהן הרב ב"צ מאיר חי עוזיאל. לידם כיהנה מועצת הרבנות הראשית. בכפוף לרבנות הראשית כיהנו בירושלים רבנים מקומיים: הרב פסח פרנק כרב אשכנזי ראשי והרב חזקיה שבתאי כרב ספרדי ראשי בפועל.

המפלגות הדתיות-ציוניות, אשר זכו ב-21% בבחירות לוועד הלאומי באוגוסט 1944, היו פעילות במיוחד בירושלים.¹⁴ בראש המזרחי בירושלים עמדו המנהיגים העולמיים של התנועה, הרב י"ל פישמן (מימון) והרב מאיר ברלין (בר-אילן). על המנהיגות המקומית של המזרחי נמנו הרב יוסף גרשון הורוביץ, נשיא המזרחי בירושלים ורבה של מאה שערים, והרבנים שאג (צוובנר), אוסטרובסקי ואורנשטיין, רבה של העיר העתיקה.

הרב פישמן שהה בירושלים בתקופה הראשונה של המצור. לפני הקמת המדינה הוא יצא לתל-אביב למושב הוועד הפועל הציוני בראשית אפריל, ושב לירושלים לחג הפסח. ערב הקמת המדינה הועבר במטוס לתל-אביב, ושהה שם כחבר הממשלה הזמנית עד אחרי המצור.¹⁵ לפיכך, האישיות הדומיננטית בהמזרחי בירושלים בתקופת המצור היה הרב ברלין.

הרב ברלין תואר על ידי אנשי מפלגתו ויריביו כדמות רבת הוד. נאומיו על בימות שונות הותירו רושם עז.¹⁶ בדעותיו היה קרוב לסיעות הימין, ובקונגרס הציוני שהתכנס ב-1937 הוא ניצב בראש המחנה של שוללי תוכנית החלוקה – הצעת ועדת פיל. הוא בחל בחברות זוטרה בהנהלת הסוכנות והעדיף להתעסק בתחומים מפלגתיים ובמפעליו התורניים.¹⁷ למעשה, היה מחוסר כל תפקיד פורמלי בתקופת הקמת המדינה. וכך, בתקופת המצור מצא עצמו נשיא המזרחי העולמי מנותק מכל עמדת השפעה, מבודד מחבריו להנהגה ולתנועה, אשר גם לא טרחו לעדכנו בנעשה.¹⁸ לא היתה לו כל יכולת ביצועית וארגונית, והוא נשאר ספון בביתו המופגז, כשאותות המצור ניכרים בדבריו ובמעשיו.¹⁹ מכתביו מהווים עדות נאמנה לתחושתו הקשה, למצבו הנפשי ולביקורתו החריפה על

14. לחדש (שם, J2 3822), מספר הגטין יורד עוד יותר, ולעומת ממוצע של 12 גטין לחדש לפני תקופת המצור (J2 3822) יורד המספר ל-8 גטין בפברואר, 3 גטין באפריל, גט אחד במאי, 2 גטין ביוני וגט אחד ביולי (J2 3900). כך שאין ספק שהמלחמה מקרבת...
14. ארכיון העיר ירושלים, ארכיון ועד הקהילה, J2 3183.

15. גאולה בת יהודה, עמ' 570.

16. על פי עדות חה"כ הרב מנחם פורוש, איש אגודת ישראל, לכותב שורות אלה, היתה לרב ברלין "הדרת פנים של מלך" ודמותו הזכירה "דמות של מלכים".
17. עדות ד"ר זרח ורהפטיג לכותב שורות אלה.

18. מוסד הרב קוק, יד הרב מימון, ארכיון הציונות הדתית, תיק מסמכי הרב ברלין, תיק א, מכתבים מיום י"א באייר תש"ח, י"ח באייר תש"ח, כ"א באייר תש"ח, כ"ב באייר תש"ח, כ"ו באייר תש"ח.
19. יצחק רפאל, עמ' 43-44.

חבריו ועל השלטון.²⁰ על רקע מצבו הנפשי הקשה נקט הרב ברלין שורה של מהלכים הסותרים את דרכו המדינית, כפי שאראה להלן. אולם גם אם מהלכים אלו זכו להד ציבורי ותקשורתי, משמעותם היתה שולית. בסך הכל היה המזרחי חסר השפעה מיוחדת בעיר בתקופת המצור, ועיקר המשקל הציבורי עבר אל הפועל המזרחי.

חלק גדול מהנהגת הפועל המזרחי חיו בירושלים, בתוכם משה שפירא, מנהיג הפועל המזרחי, זרח ורהפטיג, יצחק רפאל וש"י שרגאי. בתקופת המצור שהה משה שפירא רוב בזמן בתל-אביב, כחבר הממשלה הזמנית. ש"י שרגאי היה בשליחות בחו"ל, ועם שובו שהה בתל-אביב. זרח ורהפטיג עסק בוועד הלאומי, ויצחק רפאל היה לנציג הבכיר של הציונות הדתית כולה ובמוסדותיה, עם הצטרפותו לוועדת ירושלים, בראשות דב יוסף.²¹

יצוין כי הרב ברלין הקים מוסד שאיגד את הישיבות שראשיהן היו קשורים להמזרחי והפועל המזרחי – "מפעל התורה" – ומוסד זה המשיך לתפקד בתקופת המצור. הרב הרצוג הקים מוסד נפרד, שריכז שורה של ישיבות אחרות ונקרא "ועד הישיבות". לשני המוסדות נודעה השפעה בפולמוס סביב גיוס בני הישיבות פעלו גם ארגוני נשים ותנועות נוער, והוצאו פרסומים שונים. חבריהם פעלו ושירתו במסגרות ההגנה, הפלמ"ח וצה"ל.

סיעת פועלי אגודת ישראל עמדה בתווך בין הארגונים הציוניים לבין הארגונים שמחוץ למסגרת התנועה הציונית, תחת הנהגתם של הרב מאיר קרליץ (אחיו של "החזון איש"), בנימין מינץ והרב ד"ר קלמן כהנא. בירושלים הנהיג הרב ש"י דרוק את פועלי אגודת ישראל (פא"י). אנשי פא"י שירתו

20. ב"א באייר, פחות משבוע לאחר הכרזת המדינה, כתב הרב ברלין: "הדרך עדיין חסומה והקשר בינינו וביניכם נתק [...] המצב פה רציני וקשה לרגל התוחמים המרעישים מצדדים שונים ואין כנגדם תשובה מצדנו [...] אין ידיעות מן הגבולות. כל זה מדא באופן נורא [...] הרחובות ריקים, המשרדים סגורים [...] בית הכנסת הווק [...] והרב פישמן בדרגה אחת עם לוי [...] למזרחי יש בזה עלבון [...] ארכיון הציונות הדתית, תיקי מסמכי הרב ברלין, תיק א.

ב"ט באייר, כעבור שמונה ימים, כתב הרב, מעודד קמעה: "ואולי ידיעתכם גדולה משלנו [...] ה' ירחם עלינו ויגן עלינו. מלפני חג הפסח עד היום הזה עיר הקודש סגורה ומסוגרת. אין יוצא ואין בא, וגם בתוך העיר עצמה מועטים העוזבים את בתיהם כי אין הרחובות בטוחים. אף הפוסטה והטלגרף נתקפה ואין קשר. אך זאת היא נתמתנו והיא תקותנו כי איננו נרפי יד ואיננו מפלי רוח חלילה [...] אנו מרגישים כי ד' צבאות הוא ההולך לפנינו, ונעשה ונצליח [...] ש.ש.

בב' בסיון הוא כותב במרירות לחבריו במרכז העולמי היושבים בתל-אביב: "פה המצב חמור מאד. אם חלילה לא תבוא שביתת נשק וההבטחות הטובות הניתנות [...] לא תתגשמה [...] ה' יודע מה תהינה התוצאות [...] אין הנהלת מיוחדת, אין אישיות אחראית [...] הזנחה זו אין לה כפרה [...] אוי לנו ממנהיגינו המדיניים ואבוי לנו ממנהיגינו הרוחניים [...] ש.ש.

21. ראה יצחק רפאל, עמ' 36–49.

22. ראה להלן.

ב"הגנה" ולקחו חלק במפעל ההתיישבות. בתקופת המצור הצטרף ש"ז דרון לוועדת המצב ופעל במסגרת מוסדות ועד הקהילה והמדינה.

מול התנועה הציונית ומחוץ לכל מוסדותיה פעלה העדה החרדית, מייסודם של הרבנים זוננפלד ודיסקין, תחת נשיאותו של הרב יוסף דושינסקי "מרא דארעא" – כינוי המקביל לתואר הרב הראשי. העדה החרדית לא הכירה בתנועה הציונית וברבנים המקורבים לה, ובוודאי לא ברבנים שכיחנו ברבנות הראשית ובשלוחותיה. בעיתוניה ובכתביה יחד לרב דושינסקי התואר "מרן", השמור לגדולי הרבנים ולראשי הדור. ואילו הרבנים הרצוג ועוזיאל קיבלו את התואר הצנוע "רב".²³ בכפוף לרב דושינסקי עמד בראש העדה "בית דין צדק". כראב"ד כיהנו הרבנים ראובן בנגיס ופנחס אפשטיין, וכחברי בית הדין שימשו הרבנים יצחק ישראל רייזמן ודוד יינגרייז.

לעדה החרדית היתה גם מנהיגות פוליטית – "מועצת השבעים", שחבריה היו נציגים מאגודת ישראל, נטורי קרתא, חצרות חסידיות שונות ו"סתם ירושלמים" שלא השתייכו לגוף אחר. ב-1945 התקיימו בחירות למועצת השבעים, והגוש הקיצוני בראשות נטורי קרתא כבש את השליטה במוסד וחק את אגודת ישראל.²⁴ בראש נטורי קרתא עמדו הרבנים עמרם בלוי, אהרון כצנלבוין וישעיהו שיינברגר. לעדה החרדית השתייך אף המוסד "איחוד הישיבות", שכלל את הישיבות שסרו למרות העדה.

אגודת ישראל, שנדחקה ממעמדה הבכיר בעדה החרדית, המשיכה לקיים זיקה לעדה, אולם החלה לפתח מוסדות רבניים משלה, ולהתייעץ עם רבנים מחוץ לירושלים ובראשם הרב קרליץ ("חזון איש") והאדמו"ר מסאדיגורה. לאחר הקמת המדינה ומותו של הרב דושינסקי בספטמבר 1948 התנתקה אגודת ישראל מן העדה החרדית והקימה לעצמה מנהיגות תורנית בדמות מועצת גדולי התורה. מנהיג אגודת ישראל הישראלית היה הרב יצחק מאיר לוי, חתנו של האדמו"ר מגור. בין המפלגה הארצית לסניף הירושלמי שרר מתח רב מאוד²⁵ ולעתים נמתחה ביקורת גלויה על מנהיגותו של הרב לוי.²⁶

במרץ 1948 הצטרפה אגודת ישראל לפעולה משותפת עם ועד המצב וועדת הביטחון שעל יד ועד הקהילה, ולאחר הקמת המדינה צורף מנהיגה בירושלים, הרב משה גליקמן-פורוש, לוועדת ירושלים. על מנהיגותה בירושלים נמנו הרב שמואל עדן, הרב רפאל כצנלבוין, ובין הכוחות הצעירים, "העולים", הרב מנחם גליקמן-פורוש, שתקופות מסוימות ערך את ביטאון אגודת ישראל הירושלמית – היומן. אנשי אגודת ישראל התגייסו לצה"ל ופעלו במסגרת מוסדות המדינה עם הקמתה.

באגודת ישראל פעל זרם נוסף, פועלי אגודת ישראל (פאג"י). בראשות זרם

23. היומן, 5.3.48; 28.3.48.

24. אמנון לוי, עמ' 196–197, 208.

25. היומן, 16.7.48; 29.7.48.

26. שם.

27. עדות חת"כ הרב מנחם פורוש.

זה, שאף הלך בנפרד בבחירות הראשונות לעירייה ב-1950, עמדו הרבנים אברהם פרושונובסקי (פרוש), אברהם מוקוטובסקי ואברהם טרגר. פעילי זרם זה לא ראו בעין יפה את הפעילות המשותפת ההדוקה שבין אגודת ישראל למדינה הציונית, ר"ל, והיו קרובים בהשקפותיהם לעדה החרדית.²⁷ לזרם זה היתה משמעות ביהדות החרדית,²⁸ ופעולתו היקשתה מאוד על שיתוף הפעולה בין אגודת ישראל למוסדות המדינה. עם זאת, ככל שניתן לבדוק, התגייסו אנשי פאג"י למסגרות הגיוס השונות בירושלים ופעלו במסגרת מוסדות המדינה. לפנינו, איפוא, תמונה מסועפת מאוד של ארגונים ומוסדות חרדיים ודתיים שפעלו בירושלים, ובפעולתם בתקופת המצור יעסקו בפרקים הבאים. מאחר שהמזרחי והפועל המזרחי פעלו במסגרת התנועה הציונית ומוסדות המדינה, נעסוק בהם רק במסגרת הדיון בנושאים הקשורים לכלל הציבור הדתי והחרדי. נתרכז בגופים שלא קיבלו עליהם את מרות המוסדות הציוניים: פאג"י, אגודת ישראל ונטורי קרתא. אולם קודם שנעמוד על השקפותיהם הפוליטיות ומעשיהם בתקופת המצור, נביא כמה נתונים סטטיסטיים.

ג. הגורמים הדתיים והחרדיים – נתונים סטטיסטיים

מקובל להניח כי הציבור הדתי והחרדי בעיר מנה כשליש מן התושבים.²⁹ קיים קושי לאשש את הנתון הזה, משום שמעולם לא נערך מפקד או סקר בירושלים על פי אורח החיים וההשקפות של התושבים. דומה כי תוצאות הבחירות לכנסת ולעיריית ירושלים בשנותיה הראשונות של המדינה יכולות להיות בסיס למסקנות מהימנות יחסית על אודות המספרים המבוקשים. בבחירות הראשונות לכנסת, שהתקיימו ב-25 בינואר 1949, נמנו בירושלים 42,884 בעלי זכות בחירה. מהם הצביעו בפועל 80%. החזית הדתית המאוחדת, שכללה את המזרחי, הפועל המזרחי, אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל, זכתה בירושלים ל-24.4%,³⁰ לעומת 12.19% שקיבלה החזית הדתית בממוצע הארצי.³¹ תנועת "חירות", שעל מצביעיה נמנו דתיים רבים, זכתה ב-14.4% בירושלים,³² לעומת 11.5% בממוצע הארצי.³³ ואילו מפא"י קיבלה בירושלים 28%,³⁴ לעומת 35%

28. בבחירות לעירייה ב-1950 זכתה פאג"י בתוצאה מדהימה: 5.37%, כשליש ממספר הקולות שקיבלה החזית הדתית, שכללה את המזרחי, הפועל המזרחי, אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל. ארכיון העיר ירושלים, תיק מספר 75/40, 1888.

29. משה ברעם, לא בתלם, תל-אביב 1981 (להלן: ברעם), עמ' 75. יעקב צור (טשרנוביץ), שעמד בראש מרכז הגיוס בירושלים בתקופת המצור, העריך את היישוב הישן החרדי-אשכנזי בלבד ב-25%. זאת ללא הציבור הדתי הספרדי והציבור הדתי-ציוני. פרטיכל "מרכז הגיוס" 24.6.48, ארכיון צה"ל, תיק 1003/50, 69.

30. ברעם, עמ' 77.

31. אונא, עמ' 156.

32. ברעם, שם.

33. אריה זיו (עורך), 1958-1948, עשר השנים הראשונות, יומן מאורעות ישראל, תל-אביב 1958 (להלן: זיו), עמ' 42.

34. ברעם, עמ' 72.

בממוצע הארצי, ³⁵ ומפ'ם 4%, ³⁶ לעומת 14.7% בממוצע הארצי. ³⁷ הציונים הכלליים הסתפקו בירושלים ב-1%, ³⁸ לעומת 5.3% בממוצע ארצי. ³⁹ אין ספק, אפוא, שבירושלים בלט מאוד המיגזר הדתי-חרדי.

בבחירות לעירייה, שהתקיימו ב-14 בנובמבר 1950, היו בירושלים 50,405 בעלי זכות בחירה, מהם הצביעו בפועל 75%. בבחירות אלו קיבלה החזית הדתית, שכללה את המזרחי, הפועל המזרחי, אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל, 16.2%, ופאג"י קיבלה 5.37%. סיעת פא"י הקשורה לסיעה הארצית של פא"י, הסירה את רשימתה בסמוך לבחירות. כמו כן קיבלו מספר סיעות עדתיות-דתיות שיעורים ניכרים: הספרדים הדתיים קיבלו 4.49%, סיעת יהודי תימן 1.82%, ומספר סיעות דתיות נוספות קיבלו שבירי אחוזים נוספים. בסך הכל השיגו הסיעות הדתיות בבחירות האלה כ-28% מכלל הקולות בירושלים. ⁴⁰

מאחר ששתי מערכות הבחירות הוחרמו על ידי נטורי קרתא, הרי ששיעור הדתיים והחרדים בירושלים גבוה אף יותר. ניתן אפוא לומר, שהאוכלוסייה הדתית-החרדית בירושלים היוותה כ-30% מהציבור הבוגר, וייתכן שאף למעלה מזה, שכן המשפחות החרדיות מרובות ילדים.

גם החלוקה הפנימית בין הכוחות הינה בעייתית, משום שהמפלגות "רצו" בבחירות במשותף. אולם מעיצובה של הרשימה המשותפת לעירייה, ומן העובדה שכראשה הוצב משה פורוש, איש אגודת ישראל, ניתן ללמוד שזו היתה חזקה יותר מהמזרחי והפועל המזרחי, וניתן להעריך את כוחה ב-35%-40% מהציבור שתמך ברשימה המשותפת, כך שכוחה הכולל היה כ-6% מכלל הציבור. כוחה של פאג"י הירושלמית ברור, ועל פי תוצאות הבחירות לעירייה היא היוותה 5.37% מכלל הציבור בעיר. הציבור החרדי, ללא נטורי קרתא, מנה אפוא כ-12% מכלל הציבור, והציבור הדתי-לאומי מנה כ-11%. על שיעורים אלה יש להוסיף כמובן את אלה מהציבור הדתי שהצביעו עבור סיעות אחרות, כמו חירות וסיעות עדתיות.

אולם נתון זה נכון לתקופה שלאחר המצור ולאחר הקמת המדינה, ולאחר העזיבה ההמונית של תושבי העיר עם פתיחת הדרך לשפלה והעברת המוסדות המרכזיים לתל-אביב. ⁴¹ לפי כל העדויות שנגבו, עזבו את העיר רק מעט

35. זיו, שם.

36. ברעם, שם.

37. זיו, שם.

38. ברעם, שם.

39. זיו, שם.

40. ארכיון העיר ירושלים, תיק מספר 40/1 1888. ראה גם ברעם, עמ' 112. יצוין כי גם בקרב הציבור הציוני היה משקלן של הסיעות הדתיות-ציוניות בירושלים רב ממשקלן הארצי, ובבחירות האחרונות למוסדות כנסת ישראל שהתקיימו ב-2.8.1944 זכו המזרחי והפועל המזרחי ב-21%. ארכיון העיר ירושלים, ארכיון ועד הקהילה J2 3183.

41. יש המעריכים את מספר תושבי העיר ב-70,000 בלבד. ראה אברהם ארסט, בתוך עמי בתוך עירי, ירושלים 1970, עמ' 165. על פי מירשם התושבים שנעשה בנובמבר 1948 שהו בעיר 58,600 יהודים בלבד, ראה עזיאל שמלץ, אוכלוסיית ירושלים, תמורות בעת החדשה, ירושלים 1988 (להלן: שמלץ), עמ' 41; ברעם, עמ' 75.

מהחרדים והדתיים, כך שגם אם מספרם לאחר תקופת המצור נשאר דומה, הרי שיעורם באוכלוסייה עלה על זה שבתקופת המצור. לבריור הנתון המדויק עלינו לאתר את מספרם של בני העדה החרדית, הכוללת את אגודת ישראל, פאג"י הירושלמית, נטורי קרתא וזרמים חרדיים נוספים. למרות הקשיים לכאורה להשיג אומדן של אוכלוסייה דתית, המתנגדת בדרך כלל למיפקדים, מצוי בידינו מסמך המציג את הנתון המדויק.

אחת לשנה היה על כל העדות הדתיות להציג בפני שלטונות המנדט את מספר חבריהן, לצורך המגע שבין הקהילות הדתיות והשלטונות במסגרת המנדט הבריטי. כך נהגו גם מוסדות היישוב שהיו מאורגנים ככנסת ישראל. בהיבדלה מן התנועה הציונית, היה על העדה החרדית להשיג הצהרות של חרדים המבקשים להודיע על יציאתם ממוסדות כנסת ישראל, כדי להוכיח את שייכותם למסגרת העדה החרדית. לפעולה זו נקבע חודש איר, ובו היו נאספות רשימות "היוצאים" מכנסת ישראל. במכתב מ-1 ביולי 1947 מודיעה העדה החרדית, כי סך כל היוצאים מכנסת ישראל היו 4,445 גברים ונשים,⁴² וזהו הנתון המלא, שאין לערער עליו.

הציבור החרדי מנה אפוא כ-10% מכלל הציבור המבוגר בעיר, וכפי שקבענו, היה לדתיים הלאומיים שיעור דומה, כך שמספר החרדים והדתיים לפני קום המדינה ובתקופת המצור אינו עולה על חמישית מן האוכלוסייה הבוגרת (20%) ובשום פנים ואופן איננו עומד על שלישי. ייתכן, שגודלן של המשפחות הדתיות והחרדיות היטעה את האומדנים, אולם אין בידינו כל נתון אחר המעיד אחרת.

וכך, כבר בראשית מחקרנו אנו נתקלים במיתוס הנוגע לגודלה של אוכלוסיית הדתיים והחרדים. מיתוס זה על גודלה המוגזם ודאי יצר ציפיות למספר גדול של מתגייסים מקרב הציבור החרדי והדתי.

ד. הרבנות הראשית

כפי שכבר הוזכר, פעלה הרבנות הראשית במסגרת מוסדות התנועה הציונית וכנסת ישראל. ב-15 במרץ 1948 כתב הרב שמואל אהרון ובר, המזכיר הראשי של הרבנות הראשית, לרלף באנץ' במזכירות האו"ם:

בתשובה למכתבו [...] מועצת הרבנות [...] שלמרותה עומדים כל בתי הדין המוכרים רשמית וכל הרבנים, הנמנים רשמית בארץ הקדושה, מכירה בסוכנות היהודית שהיא באת כוח הישוב, גם בתור באת כוחו של השלטון הרבני בכל הנוגע לעניינים מאופי פוליטי.⁴³

בהתאם לכך נהגה הרבנות הראשית עם הקמת המדינה ובכל תקופת המצור.

42. הארכיון הציוני המרכזי, ארכיון הוועד הלאומי, J1 8830.

43. תיקי הרב הרצוג, תיק U.N., חדר הרב הרצוג, היכל שלמה, ירושלים.

הרב הרצוג אף חיזק את התמיכה במוסדות הציוניים בפסק דין הלכתי, שקדם להחלטת האו"ם בנובמבר 1947. בפסק הדין יצא הרב נגד התפיסה השגורה ביהדות החרדית, שבהקמת מדינה יהודית יש משום הפרת שלוש השבועות שבהן השביע הקב"ה את ישראל.⁴⁴ לפי פסיקתו, "אבל בנוגע ליושבי א"י, שהאומות השליטות על הארץ נותנות רשות, הרי אין זה מרד באומות העולם".⁴⁵

לאחר פרוץ המלחמה תיקן הרב את פסק הדין, כשהוא מחזק את המגמה המופיעה בפסק הדין הראשון, בקובעו, כי המלחמה הינה בהתאם להלכה, "שהתחלנו במלחמה לאחר שהאומות המאוחדות קיבלו את החלטתן הידועה, והן לא ציוו עלינו להימנע ממלחמה וזה עולה נתינת הרשות [...] והרי מסרו המלכויות את החרב לידינו".⁴⁶ יתרה על זאת, לדעתו כניעה לערבים כמוה כ"שב ואל תעשה בנוגע לכיבוש הארץ", וכמוה כמתן הכשר להשמדת העם היהודי ולגירושו מארצו, ואובדן תוחלת לשארית הפליטה בחו"ל. את פסק הדין מסיים הרב בברכה: "ברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה [...] ראשית צמיחת גאולתנו [...] בטחוני חזק בצור ישראל וגואלו שבמהרה יגיענו לגאולת ישראל השלמה [...] על היהדות הדתית [...] להתאחד [...] ולהטביע על מדינת ישראל את חותמה הקדוש של תורתנו".⁴⁷

בתחום האידיאולוגי קבע הרב הרצוג, בפסק דין מאפריל 1948,⁴⁸ כי הגיוס לכוחות הביטחון הינו בבחינת "פיקוח נפש דברים [...] ואין לך מצוות עשה גדולה מזו". בכך הסיר את כל הספקות בדבר הצטרפות הציבור הדתי לצבא.⁴⁹ הוא אף התיר מפורשות חילול שבת לשם פעולות צבאיות, וקבע את סמכותו של הפיקוד הצבאי בנושא זה.⁵⁰ הוא נכנס לוויכוח הלכתי חריף עם הגאון משולם ראטה, כאשר קבע שגם התקפה יזומה מותרת בשבת, ולא רק תגובה לפעולות האויב, ככל "פיקוח נפש", משום שזהו למעשה אמצעי הגנה.⁵¹ במקביל לקביעת עקרונות כלליים אלה נגע הרב בשורה של שאלות מעשיות העוסקות בחיי היום-יום של הלוחם הדתי, והמשמשות בסיס הלכתי לחייו ולהשתלבותו בצה"ל.⁵²

44. ראה בבלי, כתובות, קיא ע"ע: "ג' שבועות הללו [...] שלא יעלו ישראל בחומה [...] שלא ימרדו באומות העולם [...] שלא ישתעבדו בהן בישראל יותר מדי [...] שלא יגלו את הקץ ושלא ידחקו את הקץ ושלא יגלו הסוד לעובדי כוכבים [...] אם אתם מקיימין את השבועה מוטב, ואם לאו אני מתיר את בשרכם."

45. תיקי הרב הרצוג, תיק הקמת המדינה קודם ביאת המשיח וזכותנו על א"י, חדר הרב הרצוג, היכל שלמה, ירושלים (להלן: תיקי הרב הרצוג).

46. פס"ד מתוקן, שם.

47. שם.

48. כ"ה באדר ב' תש"ח.

49. הרב יצחק הלוי הרצוג, פסקים וכתבים, כרך א (שאלות ותשובות בידיני אורח חיים), ירושלים 1989, סימן מת, עמ' ריב ואילך.

50. שם.

51. שם, על הוויכוח עם הגאון משולם ראטה ראה שם, סימן מט, נ, נג, נד.

52. שם, סימן מה. פס"ד דומה נתן הרב בפברואר 1948, כ"א בשבט תש"ח, בתשובה לשאלות אנשי גוש עציון. גם בפס"ד זה יש הנחיות מפורשות המתירות חילול שבת לשם

יחד עם זאת הוא התריע, כי יש לבדוק ולעשות הכל כדי להימנע מלעבור על מצוות הדת. הוא גם עמד בתוקף על הקמת ועדה דתית לבירור ההלכות הקשורות בצבא, ולמציאת דרכים לגישור בין הצרכים הצבאיים להוראות ההלכה. במסגרת זאת הציע הרב ש"הגאון הצעיר [...] מאנשי המגן, ר' שלמה גורונצ'יק (גורן), יתחיל בבדיקת הנושא.⁵³

הרב הרצוג קיים כל העת קשר עם הפלוגות הדתיות המגויסות ל"הגנה" ולצה"ל, והמשיך להנחות אותם בעצה, בעידוד ובהכרעות על פי הצרכים השונים.⁵⁴ הוא גם עקב בדריכות אחר המהלכים הצבאיים, ולאחר הפריצה לעיר העתיקה בדרך בהתלהבות את לוחמי הפלמ"ח שפרצו לירושלים, בהוסיפו: "שם גיבורינו אלה ייחרת לתהילה וברכה בספר הזכרון של תחיית ישראל וגאולתו".⁵⁵

למרות גישתו, הנראית לכאורה כנוטה "לקולא", מרבה הרב להתלונן על אירועים הקשורים לחילול שבת, במיוחד בפרהסייה. תחילה נקט לשון רכה אך תקיפה, אך כשאירועים אלו הלכו ותכפו הוא לא היסס להעיר בחומרה וברוגז. ב־21 במאי 1948, בתשובה לשאלה שהופנתה על ידי מטה השירות הדתי, הודיע מ"א רקובסקי, מזכירו של הרב, על איסור אימונים בשבת.⁵⁶ הרב אף אסר על אפיית לחם בשבת, כאשר לא ראה הצדקה לכך.⁵⁷ יחד עם הרב הספרדי הראשי, עוזיאל, ניהל מאבק קשה להכשרת המסעדה המרכזית בה נהגו לאכול חיילי כוחות הביטחון. הוא שב ופנה לדוד שאלתיאל, מפקד המחוז, לפחות חמש פעמים בנושא זה, ולא נענה. דומה כי שאלתיאל נהג בפניותיו של הרב הראשי באותה "דרך ארץ" בה נהג בשליחי הציבור בירושלים, דהיינו בהתעלמות ובהתנשאות.⁵⁸

פיקוח נפש. כבר בפסה"ד הזה ניכרת גישתו האבהית והאנושית של הרב ללוחמים, וניסיונו להקל על תנאי חייהם. שם, סימן מו.

53. שם, סימן מח. יצוין כי בעקבות אסיפת רבנים בתל־אביב בינואר 1948 מינתה הרבנות הראשית את הרב שלמה גורונצ'יק כרב ראשי לצבא העברי וכבא כוח הרבנות הראשית לענייני הצבא, תיקי הרב הרצוג.

54. בתיק צה"ל שמורה חליפת מכתבים אל הרב וממנו: ה' בניסן תש"ח – בנושא כשרות והתרת אכילת בשר שאיננו כשר לפצועים בתקופת המצור; 27.5.48 – בנושא כשרות והתרת עבודה ואימונים בשבת; 23.7.48 – בנושא שמירת שבת; י"ח במ' אב תש"ח – בדיני קבורה; ט' בתמוז תש"ח – בנושא התרת חפירות ביצורים בשבת, לשם הגנה על העיר, תיקי הרב הרצוג.

הרב אף יוצר הלכות והנחיות מיוחדות שיקלו על התרת העגונות, ראה הרב יצחק הלוי הרצוג, היכל יצחק, ח"ב, ירושלים תשכ"ו, סימן מא, עמ' קנד.

55. מכתב מיום י"א באייר תש"ח, 19.5.48, תיקי הרב הרצוג.

56. שם.

57. יונה כהן, ירושלים במצור, תל־אביב 1976, עמ' 216–217. ד"ר זרח ורהפטיג חזר על סיפור זה באוזני.

58. יצחק רפאל מביא בספרו תיאור מקרה אחר, בו התייחס דוד שאלתיאל בזלזול לרב הרצוג, ראה רפאל, עמ' 42. מייזליש, כדרכו, שינה קצת את הטון ומיתן את הנוסח כשהביא סיפור זה בספרו, ראה מייזליש, עמ' 103.

על פעולתו של הרב הספרדי, ב"צ מאיר חי עוזיאל, אנו יודעים מעט יחסית, ונראה כי היה הפחות דומיננטי בין השניים. בביוגרפיה המוקדשת לדמותו מצוינת נאמנותו של הרב למדינה, ומודגשת מסירותו הרבה לכוחות הביטחון, ודחייתו את בקשת בני הישיבות להשתחרר מן הגיוס. בפסקי הרב לא מצויות התייחסויות מפורשות לנושא.⁵⁹

מכל האמור עולה תמונה של מסירות ונאמנות למדינה, ושותפות מלאה בין הרבנות הראשית לבין המדינה המוקמת. הרב הרצוג, בעיקר, יצר את הבסיס האידיאולוגי והתיאולוגי להכרה של הציבור הדתי במדינה ולהשתלבותו בתוכה, ויצק את הכלים לשיתוף פעולה עם כוחות הביטחון, בדמותה של הרבנות הצבאית הראשית.

ה. עמדת פועלי אגודת ישראל (פא"י)

ב-13 בנובמבר 1947 פרסם *שערים*, ביטאונה של פא"י, את דבריו של בנימין מינץ. מינץ חש כי העם היהודי עומד בפני "תמורות פוליטיות גדולות", שיביאו להקמת המדינה היהודית, וניתח באיזמל חד את הבעיות התיאולוגיות העשויות לעלות עם הקמת המדינה. הוא הביע חשש במיוחד לדמותה היהודית של המדינה, וליכולתם של החרדים להשתלב בה, אולם קבע נחרצות:

זו איננה הגאולה השלמה, שאנו מאמינים בה [...] אולם אנו יודעים שמדינה זו תביא פדות והצלה לרבבות ולמאות אלפי יהודים [...] המדינה היהודית אולי אפשר לחשוב אותה כאתחלתא דאתחלתא דגאולה.⁶⁰

כמאמר אחר, כאותו עמוד, קרא מנהיגה השני של פא"י, הרב ד"ר קלמן כהנא, לאגודת ישראל כולה לתת יד להקמת מדינה יהודית בחלק מארץ-ישראל,⁶¹ ולצאת מההסתגרות בד' אמותיה של היהדות החרדית, כדי להיות שותפים בעיצוב דמותה של המדינה ברוח היהדות הדתית.⁶²

בהתאם לכך הצטרפה פא"י בו ביום לכרוז שעליו היו חתומים מפא"י, מפ"ם, לאחדות העבודה, הפועל המזרחי והמזרחי, העובד הדתי, העובד הציוני, השומר הצעיר ו"עלייה חדשה". הכרוז קרא להתגייס לכוחות הביטחון ולהישמע למרות המוסדות. בכך הכפיפה עצמה פא"י למרות המוסדות הציוניים, ונעשתה לחלק ממערכת "המדינה שבדרך". החלטה זו של המוסדות המרכזיים של פא"י לוותה בתחושה דומה של אנשי פא"י בשטח. בארכיון צה"ל שמור מכתבו של חיים גיטלר, מאנשי פא"י בפתח-תקוה, המצהיר כי החיילים חברי פא"י "מוכנים למלא אחר הפקודות שמטילים עליהם ולסכן ואף להקריב את חייהם להגנת

59. שבתאי דון-יחיא, עמ' 227-228.

60. שערים, 13.11.47.

61. שם.

62. שם.

הישוב, כמו כל חיילי".⁶³

עמדה דומה נקטה פא"י הירושלמית, כשהעמידה עצמה ב-3 במרץ 1948 תחת מסגרת דומה, והודיעה על הצטרפותה לוועדת המצב שעל יד ועד הקהילה:

השקפת תנועתנו, שהיא בעד שיתוף פעולה מלא עם מוסדות היישוב בכל העניינים היישוביים הכלליים, ובפרט בשאלות של שעת חירום. שלשם כך הוקמה ועדת המצב [...].⁶⁴

בכך הכפיפה עצמה פא"י למרות המוסדות בירושלים. מנהיגה הרב ש"ז דרוק הצטרף לוועדת המצב, ואנשיה הצטרפו ל"הגנה" ולכוחות המגויסים, כשהם לוקחים חלק מלא בהגנת העיר.

ו. אגודת ישראל

בעוד פא"י משולכת במעשה הציוני, החלוצי, ב"הגנה" ובהתיישבות, היתה אגודת ישראל בעימות עמוק וקשה יותר עם התנועה הציונית,⁶⁵ ושיתוף הפעולה בארץ כולה, ובירושלים במיוחד, נטוה במשך תקופה ארוכה. בינואר 1948, א' בשבט תש"ח, הודיע הרב משה גליקמן פורוש לחיים סלומון, יו"ר ועד הקהילה בירושלים, כי אגודת ישראל תהיה מוכנה להשתתף בוועדת המצב בירושלים, והיא מבקשת כי שניים מנציגיה יצורפו לוועדה.⁶⁶ המשא ומתן בנושא זה נמשך כחודשיים, וב-24 במרץ 1948 סוכמה רשמית הצטרפותה של אגודת ישראל לוועדת המצב, ושמה של הוועדה אף שונה, מ"וועדת המצב", ל"וועדת המצב של קהילת ירושלים ואגודת ישראל".⁶⁷ בפועל, הקדים שיתוף הפעולה את ההסדר והתקיים בשורה של נושאים, כמו קבורה, אפיית מצות ועוד.⁶⁸ סמוך להקמת המוסדות המשותפים הצטרפו אנשי אגודת ישראל למרכז הגיוס⁶⁹ ולבית הדין המשותף נגד מפקיעי השערים.⁷⁰

הצטרפות אגודת ישראל לכוחות המגויסים התנהלה בדרך כלל כשורה,⁷¹ ויו"ר מרכז הגיוס בעיר, יעקב טשרנוביץ (צור) שיבח בדו"ח את אנשיה, כמי

63. ארכיון צה"ל, 679/56, 32.

64. ארכיון העיר ירושלים, ארכיון ועד הקהילה, J2 3800.

65. ראה שלמון יוסף, *דת וציונות - עימותים ראשונים*, ירושלים 1990, עמ' 252-339; אהוד לוז, *מקבילים נפגשים*, תל-אביב 1985, עמ' 269-298. מנחם פרידמן, "יחסי דתיים-חילוניים לקראת הקמת המדינה", הזרם הדתי בציונות, עמ' 69-87; זרח השמש.

66. ארכיון העיר ירושלים, ארכיון ועד הקהילה, J2 3800.

67. שם, J2 3696.

68. שם, J2 3692.

69. שם, J2 3900.

70. שם, J2 3696.

71. *היומן*, 9.5.48; 10.5.48.

שהתגייסו ללא השתמטות.⁷² יתרה מזאת, באחת הפעמים בהן פרץ פולמוס על אודות גיוס בני הישיבות הכחיש טשרנוביץ את טענותיה של אגודת ישראל, אך ציין מפורשות, כי נציגי אגודת ישראל "השתתפו במשך כל התקופות בעבודת מרכז הגיוס וההחלטות השונות שהתקבלו היו בידיעתם המלאה".⁷³ כך שהשותפות היתה מלאה.

עם הקמת המדינה הכירה אגודת ישראל במוסדותיה הארציים ומשה פורוש הצטרף לוועדת ירושלים שכראשות דב יוסף, ומונה כאחראי בענייני לחם ומוצרי קמח.⁷⁴ זאת, למרות שאגודת ישראל חלקה באופן ברור על השלטון המדיני בירושלים. כפי שכבר הוזכר, באגודת ישראל היתה קיימת סיעה אופוזיציונית, מקורבת יותר לעדה החרדית, סיעת פועלי אגודת ישראל. זו הסתייגה משיתוף הפעולה ההדוק שהיה בין אגודת ישראל למוסדות היישוב והמדינה. בהיותה סיעה אופוזיציונית היא כמעט שלא באה לידי ביטוי בביטאונים המפלגה, ובשל התחסלותה בראשית שנות ה-50, למרות הצלחתה בבחירות לעירייה ב-1950, לא נשארו כמעט מסמכים ופרטים על עמדותיה ופעולותיה. אולם אין ספק שהיא ניסתה לצמצם את שיתוף הפעולה עם התנועה הציונית ומוסדות המדינה, ונדועה לה השפעה רבה באגודת ישראל.⁷⁵

מקריאה בביטאונה של אגודת ישראל, *היומן*, שהחל יוצא ב-11 בפברואר 1948, והיווה כלי ביטוי והסברה למפלגה, עולה התחושה כי אגודת ישראל "פוסחת על שני הסעיפים". מחד גיסא מופיע החשש מפני המדינה, והתלבטות אודות אופיה היהודי, ומאידך גיסא מופיעה התלהבות, ולעתים אף התלהמות מהקמת המדינה, התולה בה תקוות רבות. *היומן* ליווה את מהלך המאורעות, וסגנונו היה דומה לזה של העיתונות החילונית. העיתון נסחף בהתלהבות בתיאור הניצחון במשמר העמק,⁷⁶ בתיאור כיבוש חיפה,⁷⁷ ובתיאור מבצע "נחשון".⁷⁸ הוא הגדיל לעשות בתיאור כיבוש יפו – "בכל שעה בורחים מיפו 600 ערבים".⁷⁹ "העיר יפו נכבשה", וזעקות כותרותיו הראשיות.⁸⁰ לאחר הכרות המדינה יצא ככותרת גדולה, בדומה לשאר העיתונים – "מדינת ישראל הוקמה והוכרה".⁸¹ *היומן* הדגיש, כי הקמת המדינה נעשית בהתאם להלכה היהודית ואיננה משום הפרת שלוש השבועות שהשביע הקב"ה את ישראל,⁸²

72. ארכיון צה"ל, 1003/50, 69.

73. *היומן*, 9.7.48.

74. רפאל, עמ' 37.

75. עדות חה"כ מנחם פורוש; עדות יצחק לוי הירושלמי.

76. *היומן*, 6.4.48.

77. *היומן*, 23.4.48.

78. *היומן*, 21.4.48.

79. *היומן*, 28.4.48.

80. *היומן*, 11.5.48.

81. *היומן*, 16.5.48.

82. שם.

משום שאומות העולם הכירו במדינה ואישרו את הקמתה.⁸³ מרתקת במיוחד היתה גישתו של העיתון לכוחות הלוחמים. העיתון היה מוצף מודעות והודעות בנושא הגיוס.⁸⁴ יום יום היתה מופיעה בעיתון, כבשאר העיתונים, מסגרת שחורה עם שמות התללים, תחת הכותרת "חללי בת-עמי". העיתון אף פרסם מודעות אבל על מות חברים ב"הגנה", כשהמודעה חתומה על ידי "המחלקה הדתית של אגו"י בשורה".⁸⁵ עם השלמת השלב הראשון של הגיוס ליווה העיתון את הכוחות הלוחמים במאמר מערכת מדהים בתוכנו:

היום יוצאות לתפקיד הקבוצות הראשונות של מאות מבחורי ירושלים, האמונים על דבר השם בתוך חטיבות מיוחדות [...] התארגנות החטיבות הדתיות לא באה רק בשביל להבטיח תנאי כשרות ודת [...] הן נוצרו בשביל מטרה נעלה יותר [...] להחזיר לישראל את הנוסח המקורי והעתיק, שהיה לנו פעם במלחמותינו עם אויבנו [...]

עיקר משענתם [...] כי השם הולך עמם במלחמתם להושיעם [...] בחורי חמד היוצאים היום, אלה אשר דברי תורה רוחשים על שפתותיהם [...] עליהם יהיה לחדש את הנוסח המיוחד של עם ישראל לוחם, הם יחזירו עטרה ליושנה, שתעטר את צבאותינו בעטרת הנצחון השלם [...]

בחורים אלה, כמעשיהם ובאומץ לבם יקדשו את שם שמיים [...] יהיו החלוץ העובר לפני המחנה [...] על ידם תחודש מסורת החשמונאים [...] ברוח זו ילכו בחורי ישראל היום, עד אשר יושע ישראל מכל צורריו.⁸⁶

יצוין כי בנושא אחד היתה העמדה שונה באופן מוחלט – גיוס בני הישיבות. אגודת ישראל נלחמה בחורמה נגד הגיוס, והורתה לתלמידי הישיבות לא להתגייס. אולם בכך אין היא יחידה, והיו שותפים לה גם רבנים מן המחנה הציוני, ובתוכם הרב הראשי הרצוג וראש ישיבת "מרכז הרב", הרב חרל"פ.⁸⁷ עוד יצוין, כי אגודת ישראל ניסתה להשפיע על מהלך העניינים הצבאי ולמנוע שפיכות דמים ככל הניתן. כאשר היה ברור למנהיגיה כי העיר העתיקה בסכנת נפילה ותושבי הרובע היהודי בסכנת חיים, היא יזמה מהלך כלל-רבני להביא לכניעת העיר.⁸⁸ בסך הכל השתלבו אנשי אגודת ישראל בכוחות

83. הוימן, 15.4.48.

84. הוימן, לדוגמא 17.2 : 19.2 ; 24.2 : 8.3 ; 9.5 : 16.5.

85. הוימן, 8.4.48.

86. הוימן, 29.2.48.

87. ראה להלן.

88. על פרשה מרתקת זו ראה מוסד הרב קוק, יד הרב מימון, ארכיון הציונות הדתית, מסמכי הרב ברלין, תיק ב. בדפים אלו רשם לעצמו הרב ברלין את השתלשלות העניינים בפרשת נפילת העיר העתיקה, ותיעד את יוזמת מנחם פורוש בשם הרב דזשינסקי להביא לכניעת העיר העתיקה ולהצלת תושבי הרובע היהודי. למהלך היו שותפים אנשי העדה החרדית, רבני הרובע היהודי מינצברג וחזן, הרב הראשי הרצוג, אנשי אגודת ישראל והרב ברלין.

בעזרתו לכותב שורות אלו חזר הרב מנחם פורוש על סיפור המעשה. נקל לתאר את

הלוחמים והיומן ליווה בהערכה ובאהדה את הלוחמים בירושלים. עם זאת, את הקמת המדינה ליוותה תחושה של דאגה לדמותה היהודית והרוחנית,⁸⁹ וחרדה להמשך קיומה של היהדות החרדית במסגרתה, מתוך הדגשה, כי חיים תחת שלטון יהודי מחייבים מעורבות בעיצוב השלטון.⁹⁰ אף הובע החשש, כי המדינה תהפוך ל"משיחיות שקר", ל"אלילות", ל"מושג רוחני העומד בפני עצמו", אשר יהווה לציבור החילוני תחליף להעדר ערכי היהדות.⁹¹ אגודת ישראל אף הוטרדה מן הספק ביכולת לקיים חיים דתיים מלאים במסגרת המדינה המוקמת,⁹² והיתה קנאית מאוד למעמדה ולייצוגה הנאות במוסדות המוקמים.⁹³

בחלוף חודשי המצור, ועם הסתלקות האיום המידי, הדגישה אגודת ישראל את הקו המדיני שלה, שהיה אופוזיציוני לממשלה,⁹⁴ וביקורתית כלפי ההנהגה הפועלית-הסתדרותית שניהלה את חייה האזרחיים של העיר בתקופת המצור, והביאה, לדעת אגודת ישראל, לניווה הכלכלי של ירושלים ולהזנחתה.⁹⁵ גם הפיקוד הצבאי זכה לקיתונות של רותחין, ואגודת ישראל קידמה בשמחה רבה את הסתלקותו של דוד שאלתיאל מהפיקוד על העיר, תוך הבעת חשש מפני מחלפו, משה דיין, איש המושב הזר להווי העיר: "הידע כי השבת בירושלים [...] היא מאמץ מלחמתי מצוין", תהה ביטאונה של אגודת ישראל.⁹⁶ סקירה כללית של העיתון בחודשים ינואר-ספטמבר חושפת את העמדות והמהלכים של אגודת ישראל.

א. בתחום המדיני - אגודת ישראל הציגה קו שנהוג לכנותו היום כ"יוני". בלט מאוד הניסיון להגיע למאמצים לשלום ולמנוע את המלחמה. האו"ם קיבל קרדיט גדול ביומן, במיוחד לאחר ההפוגה הראשונה. ניסיונותיו של המתווך ברנדוט לכוון הפסקת אש ולהביא לבינאום העיר זכו לאהדה רבה. העיתון תמך חד-משמעית בבינאום העיר, ועשה נפשות למהלך זה. אגודת ישראל אף יזמה צעדים משלה, ובתיאומו של הרב מנחם פורוש,⁹⁷ נפגש הרב דושינסקי עם המתווך ברנדוט,⁹⁸ והודיע על תמיכתה של העדה החרדית ואגודת ישראל

התרגשותו, כאשר הצגתי בפניו את הפרטיכל שנרשם ע"י הרב ברלין ואישר את הסיפור.

89. היומן, 11.2.48; 12.2.48.
90. היומן, 20.2.48.
91. שם.
92. היומן, 27.2.48.
93. היומן, 6.5; 14.5; 15.6; 15.7; 16.7.
94. היומן, 15.2; 16.2; 17.2; 18.2; 19.2; 21.3; 24.6; 25.6; 2.7; 5.7; 6.7; 13.7; 1.8; 24.9.
95. היומן, 6.5; 15.6; 17.6; 24.6; 28.6; 7.7; 16.7; 2.8.
96. היומן, 30.7.48.
97. עזרת הרב מנחם פורוש.
98. פולקה ברנדוט, לירושלים, (עברית נ' גולן), ירושלים תש"ב (להלן: ברנדוט), עמ' 117-116.

במהלך הבינאום.⁹⁹ תמיכה זו היתה כה חד־משמעית, עד כי חיילי צה"ל מאגודת ישראל נקראו שלא להישבע שבועת אמונים לצה"ל בירושלים, כל עוד לא יוכרע גורל המשטר בעיר.¹⁰⁰

לדעתי, במאבקה של אגודת ישראל לבינאום העיר, מעבר לחשש מפילת העיר בידי הכוחות הערבים והרצון להביא להצלתה, היו סממנים ראשונים של אכזבה מהמדינה, כבר בחודשים הראשונים להקמתה, עקב יחסה ליהדות החרדית ולהלכה. דומה שהבחירה בדרך הבינאום היתה לא רק כדי להציל נפשות, אלא גם כדי להציל את נפשה של היהדות החרדית מעולה של המדינה היהודית והחילונית. זהו ההסבר למאבקה התקיף למען בינאום העיר.¹⁰¹

כאן גם המקום להדגיש, כי לקו המדיני של אגודת ישראל היו שותפים גורמים מקרב הציבור הלאומי־דתי, האזרחי, ואפילו מקרב מפלגות הפועלים, כפי שנראה להלן. אין לראות בנקיטת עמדות אלו בוגדנות או יציאה מן הכלל ומן הקונצנזוס. זו היתה גישה לגיטימית בדיון הציבורי, אשר תאמה את ה"קודים" של אותה תקופה.

ב. בתחום הביטחון, להוציא נושא גיוס בני הישיבות, היתה קיימת שותפות מלאה של אגודת ישראל. העיתון היה גדוש מודעות, הודעות וקריאות להתגייסות, ודיווחים על מהלך הגיוס, ככל שהצנזורה התירה. כאמור, העיתון ליווה את כוחות הביטחון באהדה רבה ועקב בדריכות אחר הקרבות, כשהוא מלא הערצה לנצחונות וממעט, כדרכה של העיתונות באותם ימים, בתיאורם של הכישלונות.

ג. בעיתון בלטה דרישה חוזרת ונשנית, שהובעה בכאב ובביקורת, להימנע מחילול שבת על ידי כוחות הביטחון, ותביעה לשמירה על הכשרות. בחודשים הראשונים למצור הובעה התביעה בעדינות, ומתוך ניסיון להסברה ולהידברות¹⁰² לקראת סוף המצור החריף הטון, ומיד לאחר הסרתו פרצו "הפגנות השבת" הראשונות.¹⁰³ דומה שתביעותיה של אגודת ישראל נתקבלו

99. הבוקר, 6.7.48; היומן, 4.7.48.

100. ההודעה באדיבות ארכיון העדה החרדית.

101. יצוין כי התמיכה במהלך הבינאום הינו המשך ישיר למדיניותה של אגודת ישראל: כאשר הוצע משטר הנאמנות במרץ 1948 היא תמכה בו, "שכן יש גבול לעקשנות היהודית [...] שברגע זה איש מאתנו איננו חשוד במגמה למשוך את הישוב למערכה דומה לזו של יהודי הגיטו" (היומן, 21.3.48). מאוחר יותר התפכחה אגו"י מהסיכוי שהאוי"ם יכפה הפסקת אש, יצאה נגד משטר הנאמנות, וכינתה אותו "אישור רשמי לכל הגזירות, שצוררי ישראל זוממים להטיל על הישוב" (היומן, 22.4.48). למחרת אותו יום הופיע לראשונה התואר "מגן" לצבא היהודי (שם, 23.4.48). ב־11.5.48 כתב העיתון, כי כל המאמצים להשגת שלום מוצו, וכי המערכה המתקרבת מוצדקת, וב־14.5.48 הוא שב והכשיר את דעת הקהל למלחמה הקרבה, מן הסיבה שהזכרה קודם, כי מוצו כל הניסיונות למנוע את המלחמה. כך שהתמיכה ברעיון הבינאום היה כאמור, המשך למדיניות של אגו"י. ראה גם

לביא לאו, עמ' 188.

102. היומן, 26.4, 21.6.

103. היומן, 27.6.48.

בהתעלמות וולוז'ל, בדומה לפנייתו של הרב הרצוג, שהושבו ריקם.
 ד. העיתון התעלם לחלוטין מן הגורמים האופוזיציוניים בציבוריות החרדית.
 נטורי קרתא כמעט שלא הוזכרו, למרות שביטאונם תקף בחריפות את אגודת
 ישראל. לאגודת ישראל היה חשוב להציג את מרכזיותה ובלעדיותה בייצוגו של
 הציבור החרדי, והיא התעלמה מגוונים אחרים של הציבור החרדי.
 ה. בעיתון היה ביטוי קבוע לתחושת קיפוח בייצוגה של אגודת ישראל
 במוסדות השונים, וביקורת קשה על הגורמים האזרחיים האחראים לארגונה של
 ירושלים בתקופת המצור. העיתון יצא נגד הזנחת העיר על ידי השלטון המרכזי
 והשיתוק של כלכלתה.

ו. אגודת ישראל לא "התמכרה" למדינה, למרות התלהבותה הראשונית
 מהקמתה. המדינה היתה כל הזמן תחת בחינה ובדיקה. דומה שעל אף שותפותה
 במוסדות נמצאה אגודת ישראל בעמדת המתנה, וממנה בחנה את דרכה של
 המדינה ואת יחסה לדת ולהלכה. שכן, בתקופה שבין החלטת האו"ם להפוגה
 הראשונה קיוותה לראות את המדינה מתנהלת בתיאום עם ההלכה היהודית,
 ובתקופה שלאחר ההפוגה הראשונה בלטה הביקורת החריפה כלפי המדינה
 ומוסדותיה. תוך כחצי שנה עברה אגודת ישראל מ"אופוריה", מראיית המדינה
 כנדבך נוסף בהיסטוריה היהודית וכהמשך למעשה המדיני החשמונאי, לאכזבה,
 שבאה לביטוי בתמיכתה במהלך הבינאום של העיר.

ז. דומה, שמערכת הקשרים בין המדינה לאגודת ישראל, שיכלה להיות יסוד
 להידברות בין הציבור החרדי למדינה, הוחמצה כבר מראשית הדרך. אגודת
 ישראל, שנדחקה מעמדות השפעה, הלכה והתבצרה בעמדותיה, ואילו המדינה
 ומוסדותיה לא עשו כל מאמץ לשלבה ולהפכה לחלק אינטגרלי מן המערכת
 המאורגנת של המדינה הנולדת. כך הוטבע לדעתו דפוס היסוד ליחסים
 הבעייתיים בין המדינה לחרדים. דפוס זה, שעיקרו הכרה במדינה וסרות
 למשמעתה, תוך הסתייגות ברורה מן התוכן הערכי-חילוני של המדינה, ומן
 השותפות המלאה בבניין הארץ ובאחריות לקיום המדינה ולחזוקה, ילך ויתחזק
 באגודת ישראל, ויהפוך לאידיאולוגיה מרכזית.

למרות הוויכוח המדיני, ולמרות תחושת הקיפוח, שותפה אגודת ישראל
 בניהול האזרחי של העיר במסגרת קואליציונית, ובשותפות הדמים של המאמץ
 המלחמתי.

ז. נטורי קרתא

ביומן המלחמה שלו מתאר בן-גוריון ב-20 באפריל 1948 את מצבה העגום של
 ירושלים ואת רפיון הידיים שאחז באוכלוסייתה. מקום של כבוד תופסים
 ברשימה – בין ה"כורדים" ל"יקים" – אנשי נטורי קרתא, "הרוצים בכניעה".¹⁰⁴
 זוהי דוגמא מובהקת למיתוס שייחס לנטורי קרתא מעמד מרכזי, כמעט מהלך

104. דוד בן-גוריון, *יומן המלחמה*, כרך א, תל-אביב 1982 (להלן: בן-גוריון), עמ' 358.

אימים, בירושלים, ומנה אותם באופן קבוע בין הגורמים המרכזיים בעלי המשקל המעצבים את דעת הקהל בירושלים.

נטורי קרתא שללו את המדינה מכל וכל. עמדותיהם התפרסמו בהחומה, שהיה שופר התעמולה והעברת הודעות לחברי הארגון. העיתון הופיע בקביעות עד אמצע ניסן תש"ח (אפריל 1948) וחידש את הופעתו, לאחר הפסקה, באב תש"ח (יולי 1948). מקריאה בו ניתן ללמוד על עמדותיהם של נטורי קרתא ביחס ליישוב המאורגן ולמדינה שבדרך, וכן ללמוד על פעולותיהם באותם חודשים.

בח' בכסלו תש"ח הזהיר העיתון, כי הקמת מדינה יהודית כמוה כ"גזירת שמד". לאחר החלטת האו"ם בכ"ט בנובמבר הוא אף מציין: "אושרה המדינה הציונית [...] מעשה שטן הצליח".¹⁰⁵ נטורי קרתא פתחו במסע הסברה אינטנסיבי נגד הקמת המדינה ונגד מוסדותיה. הם פנו לראשי היישוב, לצדדים הלוחמים בירושלים, לממשלת המנדט, לאו"ם וליהדות העולם, וקראו לעצור את מהלך הקמת המדינה, שיגרור בעקבותיו שפירות דמים.¹⁰⁶ במקביל הורו לחבריהם לא להתגייס לצבא המוקם, ופתחו במסע הסברה נגד מגמת הציבור החרדי להיענות לצווי הגיוס.¹⁰⁷

"מועצת השבעים", המוסד הפוליטי שניהל את פעולות העדה החרדית, ונמצא בשליטת נטורי קרתא, קיבלה שורה של החלטות פוליטיות וארגוניות:

1. החלטות האו"ם נדחו מכל וכל והוצגו כ"ניסיון קשה לעם ישראל".
2. העדה החרדית קראה לכל הציבור החרדי להתרכז סביבה, לקבל את מרותה ולצאת למאבק כולל כנגד הקמת המדינה. דברים אלו כוונו במיוחד לאנשי אגודת ישראל, אשר כלפיהם ננקטה תחילה פנייה "בדרכי נועם", ואחרי כן פנייה "במקל חובלים", באיום בעונשים ובחרמות, ובתביעה כי יסורו למרות "העדה".¹⁰⁸

3. הוכרזה מגבית לכיסוי ההוצאות ההסברתיות והארגוניות, במקביל למגבית שנערכה על ידי מוסדות היישוב. הסכום של 2 לא"י נקבע כמינימום ההשתתפות במגבית.

4. הוחלט לשלוח משלחת לארצות-הברית כדי לשכנע את היהודים שם להסיר את תמיכתם להקמת המדינה.

5. הוחלט לפנות לשלטון הבריטי ולדרוש הגנה ושמירה על הנפש והרכוש מפני ההתקפות הערביות ומפני השלטון הציוני.¹⁰⁹

בהמשך להחלטה ב־8 במרץ 1948 פנו שליחי נטורי קרתא, עמרם בלוי ואברהם ראטה, לנציב העליון בתביעה כי לא יסיר מהציבור החרדי את חסותו ויערוב לביטחונם של החרדים, "שלא היו להם שום כוונות של מדיניות

105. החומה, כ' בכסלו תש"ח.

106. החומה, כ"ה בשבט תש"ח: כ"ג באדר תש"ח; כ"ט באדר תש"ח.

107. החומה, י"א בשבט תש"ח.

108. החומה, ז' באדר ב תש"ח, י"ג בניסן תש"ח.

109. החומה, גיליון כב, שבט תש"ח.

בישיבתם בארץ הקודש"¹¹⁰.

נטורי קרתא המשיכו לפעול נגד כל סממן ציוני ומדיני, והתנגדו לכל רישום בטפסים ציוניים. בכדי להגדיר את קהלם יצאו נטורי קרתא במבצע לחלוקת תעודת זהות משלהם, תעודת "לא יכרע", וקראו לחבריהם לבוא ולהצטייד בתעודה זו כמחאה נגד השלטון הציוני.¹¹¹

במקביל, כדרכה של ירושלים, ליוותה את הוויכוח מלחמת "קונטרסים" ו"פשוטויליים"; העיר כוסתה מודעות עצומות בגודלן, הקוראות להתנגד למשטר הציוני. לשון המודעות היתה דרמטית: "והגידו למלאך המשחית הרף!" זעקה מודעה מקיר, והזהירה, "נגד מי אתם מתמודדים, לערוך מלחמה נגד השכנים בארץ יחד עם הממשלות הערביות מכל סביבותינו". "מה אנו מה כוחנו", הוסיפה המודעה לרפות ידיים.¹¹² מודעה אחרת הזהירה מ"חילול שם שמיים" וקבעה, כי הקמת המדינה הינה משום הפרת ג' השבועות שהשביע הקב"ה את ישראל, שאם לא יקיימו "אני מתיר בשרכם".¹¹³ מודעות אחרות יצאו נגד מילוי שאלון של "הציונים", ונגד הגיוס, ואחרות ארגנו את נטורי קרתא להפגנות ולקבלת תעודת "לא יכרע".¹¹⁴

שיאה של הפעילות האנטי-ציונית היתה ההפגנה בכ"ט באדר ב' תש"ח. יום קודם הופיעו ברחבי ירושלים מודעות וכרוזים, שקראו לציבור להתאסף בישיבת "מאה שערים" לתפילה ולעצרת עם. מטרת ההפגנה היתה למחות כנגד שפיכות הדמים ונגד הקמת המדינה, המסכנת פיזית ורוחנית את המשך קיומה של היהדות, ושיש בהקמתה משום דחיקת הקץ.

בשעה היעודה התאספו בהיכל הישיבה כמה מאות חרדים. קראו פרקי תהילים והאזינו לדרשות מפי רבנים ואישי ציבור. בתום העצרת יצאו המפגינים לרחוב, קראו קריאות וסיסמאות והניפו שלטים בדרישה לשביתת נשק. ההפגנה החלה לנוע ברחוב מאה שערים, ובמחסום ליד רחוב גאולה נעצרה עלידי אנשי ה"הגנה", ופוזרה בכוח. הפיזור לוהה באלימות משני הצדדים. "טנדר" עם אנשי ה"הגנה" הגיע לסייע בפיזור ההגנה, ואנשיו אף ירו באוויר כדי לפזר את הקהל.¹¹⁵

הפגנה זו, שבה הונפו סיסמאות הקוראות לשביתת נשק, היתה היסוד למיתוס הנפת הדגל הלבן, והשראה לסצינת ההפגנה והנפת הדגל הלבן במחזהו של יעקב אורלנד "העיר הזאת".¹¹⁶ עיתונאים ששירתו בעיר בתקופה הנדונה – צפרוני, הירושלמי ויונה כהן – מכחישים מכל וכל כי בהפגנה הונף דגל לבן.¹¹⁷ אנשי נטורי קרתא טוענים כי ההאשמה מגוחכת. באותה תקופה לא שלט

110. המכתב באדיבות ארכיון העדה החרדית.

111. החומה, ז' באדר ב' תש"ח.

112. המודעה באדיבות ארכיון העדה החרדית.

113. שם.

114. שם.

115. החומה, כ"ט באדר ב' תש"ח; י"ג בניסן תש"ח.

116. עדות יעקב אורלנד לכותב שורות אלה.

117. עדות צפרוני, הירושלמי ויונה כהן לכותב שורות אלה.

עבדאללה בעיר העתיקה, ולא היה כוח ירדני בירושלים, שלפניו ניתן היה להיכנע. ההפגנה, לדבריהם, היתה פנימית ונועדה להבליט את הסתייגותם מן השלטון הציני ואי קבלת מרותו.¹¹⁸

תהא אשר תהא מטרת ההפגנה, אין ספק, כי היא קבעה את דמותם של נטורי קרתא בעיני היישוב המאורגן, וחרתה אותם בזכרוננו "לדראון עולם" כמי שעמדו מנגד בתקופת הקרבות והגיעו אף למעשה של בגידה.¹¹⁹ נטורי קרתא מצדם המשיכו לשלול את המדינה ולא הכירו במוסדותיה,¹²⁰ וביקשו את חסות "הצלב האדום",¹²¹ אם כי אחדים מהם הצטרפו לצה"ל.¹²² יצוין, כי למרות הביקורת הקשה וזכו נטורי קרתא להערכה אפילו מצד חוגים בשמאל על עמידתם האמיצה, רוויית הסבל בתקופת המצור וההפגזות.¹²³ עמרם בלוי עצמו מוזכר כמי שעמד בגבורה ובאומץ בתקופת ההפגזות, וסירב לסכן חיי יהודים, כאשר ביקשו לפנותו לבית החולים, בעת שנפצע באחת ההפגזות.¹²⁴ עם חידוש הופעת עיתונם המשיכו נטורי קרתא לגנות את השלטון "הכושל" בעיר.¹²⁵ בראשית חודש אלול הופיע בכותרת העיתון המוטו הקבוע, המנון נטורי קרתא, המבטא את היחס העוין למדינה:

ד' הוא מלכנו ולו אנו עבדים,
תורתנו הקדושה – חוקתנו ולה הננו נאמנים [...]
בשלטון עוקרי התורה וכופרים – אין אנו מכירים,
[...] ולממשלתם אין אנו נכנעים [...]¹²⁶

לאור הפרסומים, הרעש הרב והפעילות האינטנסיבית של הארגון, יצרה הספרות שתאראה את מלחמת השחרור את הרושם כאילו נטורי קרתא היו גורם מרכזי בעיר,¹²⁷ ללא פרופורציה לממדים האמיתיים של הארגון ולהשפעתו. בדיקה מספרית מעלה, כי הארגון מנה מאות בודדות של אנשים, לא יותר מ-200–350 מבוגרים, נשים וגברים.¹²⁸ הניסיון להציגם כגורם משמעותי וכמי

118. עמדה זו הובעה ע"י יהודה משי זהב, קמב"ץ העדה החרדית, לכותב שורות אלה, בעקבות חקירה שערך בנושא. ראה להלן.

119. יצחק לוי, עמ' 379–380.

120. רפאל, עמ' 47.

121. הצופה, 6.7.48.

122. דר"ח ח.כ. (חיים כהן), ארכיון צה"ל, 1003/50, 69.

123. גבריאל שטרן, על המרפסת של מוסא הג'ינג'י, תל-אביב 1986 (להלן: גבריאל שטרן), עמ' 75.

124. הארץ, 26.7.48.

125. החומה, ו' באב תש"ח.

126. החומה, י"ב באלול תש"ח. על פעולתם ראה גם יצחק לוי, עמ' 386–387.

127. יצחק לוי, עמ' 379–380; בן-גוריון, א, עמ' 358; שנה א' למדינת ישראל, ללא ציון מקום ושנה, עמ' 45; אביעזר גולדשטיין, להבות בשמי ירושלים, תל-אביב תש"ט, עמ' 154; ישורון קשת, בירושלים הנצורה, ירושלים תשכ"ז, עמ' 139 ועוד.

128. חישוב מספרם של נטורי קרתא מבוסס על המספר שמוסרת העדה החרדית, הכוללת את נטורי קרתא ברשימות "היוצאים" מכנסת ישראל ביולי 1947 – 4,445 איש (ראה לעיל,

שפגעו במאמץ ההגנה של העיר הוא איפוא מגוחך ומוזר מאוד. גם אם נודעה לפעילותם של נטורי קרתא השפעה מזיקה של המוראל בעיר, עדיין מדובר בארגון זניח מבחינה מספרית, שוודאי לא יכול להשפיע על מהלך העניינים. פעולתו ונזקו נופחו מעבר לכל פרופורציה, כדי לשרת את כותבי ההיסטוריוגרף פיה של המלחמה ולפאר ציבורים אחרים.

ח. מיתוסם הרגל הלבן

ב־5 באפריל 1948 דיווח פריץ עשת לבן-גוריון על אודות המצב בירושלים, ומסר: "באוקלוסייה היסטוריה [...] היתה הפגנה במאה שערים עם דגל לבן – בדרך למוסררה [...]"¹²⁹ כך לראשונה הופיע התיאור של הציבור החרדי המניף דגל לבן. מדיוני מועצת המדינה הזמנית שהתקיימו בתקופת ההפוגה ניתן ללמוד, כי הנושא היה מדובר מאוד בציבוריות הירושלמית ובארץ כולה. הרב ברלין מתאר בדבריו "הלך רוח של הפגנות עם דגלים לבנים", כמאפיין את האווירה בעיר.¹³⁰ הפרשה התגלגלה אף לספרים המתארים את המערכה על ירושלים בתש"ח, והסיפור נשנה במספר גירסאות בספריהם של אביעזר גולן, ישורון קשת ואחרים, המייחסים את המעשה לבגידתם של נטורי קרתא.¹³¹ מהר מאוד מצאה הפרשה הד בוויכוחים פוליטיים, ומעשה "הדגל הלבן" הוטח בפני הציבור הדתי והחרדי כולו, כחלק מהפולמוס הדתי-חילוני במדינה,¹³² כהוכחה להשתמטותם מהגנת ירושלים בתש"ח. בדצמבר 1952 כתב יעקב אורלנד ל"האוהל" מחזה בשם "העיר הזאת".¹³³ במרכז המחזה עומד ניסיונו של

פרק ג, הערה 42). למספר זה יש להוסיף את שלושת השנתונים שנוספו בשנים 1947–1950, דהיינו שעברו את גיל 18, סה"כ כ־270 איש (הממוצע של שנתון כ־70 איש, אולם בהתחשב במספר הגדול של ילדים בירושלים, ראה להלן, חושב כל שנתון בגילאים הנמוכים על כ־90 איש), סה"כ כ־4,720 איש.

בבחירות לעירייה ב־1950 התנהלה מערכת הסברה חזקה, שקראה לציבור החרדי להצביע כדי לבסס את מעמדו בירושלים. אגו"י הלכה ברשימה משותפת עם החזית הדתית, כשבראש הרשימה הרב משה פורוש. פא"י הסירה את רשימתה ותמכה בחזית הדתית. פאג"י הלכה ברשימה נפרדת. נטורי קרתא החרימו את הבחירות. פאג"י קיבלה 2,123 קולות (ארכיון העיר ירושלים, תיק 1888/40) ואגו"י כ־2,400 (עפ"י הערכה, כי אגו"י הביאה לרשימה יותר משליש מהקולות ולכן הוצע לה המקום הראשון), סה"כ כ־4,500 קולות. את המספר הזה יש להוריד מהמספר של בני העדה החרדית (4,720). התוצאה תיתן לנו את מספרם של אנשי נטורי קרתא שהחרימו את הבחירות, דהיינו כ־200–250 איש בסה"כ. כך שנטורי קרתא, למרות כל קולניותם ומיתוס העוצמה שלהם, היו מיעוט מבוטל.

129. בן-גוריון, א, עמ' 340.

130. מועצת המדינה הזמנית – הישיבה השישית, 24 ביוני 1948, ללא ציון מקום, ללא ציון שנה, עמ' 13.

131. ראה לעיל פרק ז, הערה 127.

132. ראה לעיל פרק א.

133. יעקב אורלנד, העיר הזאת, תל-אביב 1952 (חוברת בשכפול פנימי, באדיבות ארכיון "האוהל").

"מיכאל" לעבור אל הירדנים עם הודעת כניעה, והפגנת נטורי קרתא, נושאי הדגל הלבן: "החלטנו לצאת עם דגל השלום לקראת עבדאללה [...] יש לנו הביטחון והידיעה שאם ניכנע לו מרצון, לא יגרום לנו, חס ושלום, כל רעה [...] – כך נאמר בהצגה.

מחזהו של אורלנד הוצג על ידי "האוהל" החל ממרץ 1953, ונתקבל בציבוריות הדתית בחימה רבה. את המתקפה נגד המחזה הובילו המזרחי והפועל המזרחי, אשר ראו במחזה פגיעה ביהדות הדתית כולה.

המאמרים בנושא, שהתפרסמו בהצופה, ביטאונם של המזרחי והפועל המזרחי, מגלים רגישות עצומה מצד הציונות הדתית לכל מתקפה כלפי היהדות הדתית והחרדית, ופחד מפני הדבקת התדמית של השתמטות, בגידה, כניעה ומורך לב, תחושה זו מובלטת למרות שמעורבותו ותרומתו של הציבור הדתי ככלל, והציבור הציוני-דתי בפרט, לא הועמדו בספק במחזה. ייתכן כי הרגישות היתרה היא עדות לחוסר ביטחונה של היהדות הדתית-לאומית במעמדה הציבורי באותם ימים, והחשש כי יידבק בה סטריאוטיפ השייך לחרדים.

ההיחלצות להגנה על הציבור החרדי מובנת גם על רקע אירועי אותה תקופה. הימים היו ימי הכנסת השנייה, והרוחות סערו סביב הנושאים של גיוס בנות, חינוך, חוק השבת ועוד. המזרחי והפועל המזרחי הופיעו כבר כסיעות נפרדות מהסיעות החרדיות. במאבק על כבוד הציבור החרדי, שהיווה עדיין קהל בוחרים וקהל יעד למפלגות אלה, היה משום פזילה לציבור החרדי, ורצון של הסיעות הדתיות-ציוניות לשמור לעצמם את קהל בוחריהם מקרב החרדים, ואולי לזכות בנתחים נוספים מתוך ציבור זה.

כאשר התחדש הפולמוס בנושא זה, במאי 1967, כבר התחזק ביטחונו העצמי של הציבור הדתי-לאומי, וכבר התגבשה מגמת הניתוק המוחלט בינו לבין הציבור החרדי, ועל כן המפד"ל, יורשת הפועל המזרחי, עמדה מנגד והשאירה לחרדים ולעיתונות החרדית את ניהול המאבק כנגד אותה הצגה.

מכל מקום, ב־1953 הוביל הצופה את המאבק נגד ההצגה,¹³⁵ בשורה של מאמרים שביקשו להזים את הסיפור ולהציג עובדות על מעורבותו של הציבור הדתי בהגנת העיר.¹³⁶ המשמרת הצעירה של הפועל המזרחי ארגנה "משפט ציבורי" גדול בתל-אביב, בהשתתפות של כאלף איש, בו נעשה מאמץ להזים את הסיפור. כעדים הופיעו א' הלפרין, ממפקדי העיר העתיקה, העיתונאי יונה כהן,

134. שם, עמ' 98. יצוין כי בין התומכים באנשי הפלמ"ח מובלטת דמותו של חנווני אגודאי בשם בלוי, היוצא כנגד מעשה הכניעה והבגידה. מכל השמות שבעולם בחר אורלנד בשם בלוי, כשמו של ר' עמרם בלוי, ראש נטורי קרתא, להציג את דמותו של היהודי התומך בפלמ"ח. דמותו של מניף הדגל הלבן הוצגה בשם אלתר, כשמו של האדמו"ר מגור.

135. מרתק לראות כי למרות התנגדותו הפוליטית של העיתון למחזה, הוא מפרסם בימי הפולמוס מודעות של "האוהל" והודעות מדי יום ביומו על מועדי ההצגה ומקומות הופעתה. ללמדך שבדמוקרטיה של שנות ה־50, למרות הביקורת, נשמרו כללי יסוד, שאינני בטוח שיישמרו היום.

136. הצופה, 22.3.53; 4.4; 19.4; 5.5; ועוד.

סופר הצופה בירושלים, לוחמים ומפקדים שלחמו בעיר בתש"ח, והמבקר הספרותי של הצופה, ד"ר א' פוירשטיין. כולם גינו את המחזה¹³⁷ ודחו מכל וכל את תוכנו. כצפוי, פסק הדין קבע כי המחזה שקרי, ומהווה כתב הסתה נגד היהדות הדתית.¹³⁸

במקביל התקיים בירושלים דיון פומבי בעקבות המחזה, בו לקחו חלק הנשיא יצחק בן-צבי, ש"ז שרגאי, יונה כהן ואחרים. הדיון התקיים באווירה שליווה ותרבותית, ובסופו הופנתה בקשה ליעקב אורלנד לתקן את המעוות ולהסביר, כי התכוון לנטורי קרתא בלבד, ולא לכל היהדות הדתית.¹³⁹ דומה, שהפולמוס סייע מאוד למחזה, ובהצופה מיום 21 באפריל 1953 הופיעה הודעה מטעם "האהלה", כי עקב הביקוש הרב יועלו הצגות נוספות בתל-אביב ובערי השדה. חרף כל זאת לא התקיימה, כמובן, בדיקה או חקירה היסטורית אובייקטיבית, והנושא ירד מסדר היום הציבורי.

הנושא פרץ שוב בעוצמה רבה במאי 1967, כאשר החוג הדרמטי של הנוער העובד בירושלים ביקש להציג את המחזה. בשלב זה ניהלו את המאבק נגד המחזה חוגים דתיים הקשורים לאגודת ישראל ולפא"י.¹⁴⁰ יהודי חרדי פנה לבית המשפט בבקשה להוציא מן המחזה קטעים הקשורים לדגל הלבן.¹⁴¹ במקביל התפתחה בעיתונות החרדית כתיבת מאמרים ענפה, שהדגישה את מעורבותם של החרדים בהגנת ירושלים.¹⁴² להוכחת טענותיהם הוצאו מן הארכיונים מכתבו של חיים כהן, מזכיר מרכז הגיוס בירושלים ב-1948, המשבח את ההתגייסות הדתית.¹⁴³ ואומנם, בית המשפט החליט להוציא מן המחזה את הקטעים הפוגעים,¹⁴⁴ ואורלנד הודיע כי יסרב להתיר את הצגת המחזה המצונזר.¹⁴⁵ פריצת מלחמת ששת הימים הדחיקה את הנושא והורידה אותו מסדר היום.

בשנים הבאות היו התייחסויות נוספות לנושא, ועיתונאים וסופרים מכל המחנות שבדקו את הפרשה דחו את ההאשמות כלפי נטורי קרתא. גבריאל שטרן, כתב על המשמר בירושלים, כתב: "נוכחתי לדעת, על יסוד חקירה ודרישה מדוקדקת למדי, כי הסיפור הנפוץ על הדגל הלבן של כניעה מצד נטורי קרתא בימי המצור, לא היה ולא נברא, אלא בדוטה היה".¹⁴⁶ גם מנחם צוריאל,

137. על מהלך המשפט מצויה בידי כותב שורות אלו עדותו של דוד בן יוסף, המזכיר הכללי של ארגון הסוחרים בישראל, שנכח ב"משפט הציבורי". את התרשמותו הקשה מהמשפט ומהלכו העלה בן יוסף במכתב ששלח ליעקב אורלנד. תודתי ליעקב אורלנד שהעמיד את המכתב לרשותי.

138. הצופה, 27.4.53.

139. הצופה, 16.3.53; 5.5.53.

140. שערים, 8.5.67; ידיעות אחרונות, 8.5.67.

141. מעריב, 8.5.67.

142. המודיע, 10.5.67; 12.5.67; 19.5.67; 17.5.67; 16.5.67.

143. המודיע, 11.5.67; 11.5.76; 11.5.67; הצופה, 11.5.67.

144. הצופה, 9.5.67; המודיע, 9.5.67; הארץ, 9.5.67; מעריב, 9.5.67.

145. מעריב, 10.5.67.

146. גבריאל שטרן, עמ' 75; וכן על המשמר, 14.5.67.

שכתב מחזה על המערכה בירושלים בתש"ח,¹⁴⁷ ציין במכתב לעיתונות: "חקרתי יפה את הנושא ואני מרשה לעצמי להעיד [...] לא היה מקרה של הנפת דגל לבן".¹⁴⁸ בעמדה זו תמכו כפי שצוין, לוי יצחק הירושלמי, גבריאל צפרוני ויונה כהן, ששימשו ככתבי עיתוניהם בירושלים בתקופת המצור.¹⁴⁹

יצוין עוד, כי יצחק לוי הירושלמי טען, שבעוד שבהפגנה הגדולה, שתוארה בפרק הקודם, לא הונפו דגלים לבנים, הרי שבתקופה מאוחרת יותר, לאחר הקמת המדינה, יצאו מספר נערים לרחוב והניפו דגל לבן למשך מספר דקות, כמעשה משובה של פרחחים. הירושלמי, שהינו היחיד שמעיד על אירוע זה, מספר כי ההפגנה פוזרה תוך דקות ולא הותירה הד ציבורי.¹⁵⁰ (גם מכתבו של אהרון כהן מדבר על הפגנה של "קומץ קנאים חשוכים", אך איננו מתייחס להנפת דגל לבן).¹⁵¹ ייתכן שמערכת השמועות שפרחה בעיר העבירה את הסיפור וסייעה ליצירת המיתוס, שתפח ויוחס לכלל הציבור החרדי. גם משה ברעם, מרדכי איש-שלום ודב יוסף, אנשי מפא"י שכתבו על תקופת המצור, לא מזכירים את המעשה.¹⁵² אילו היו לו שורשים עובדתיים, אין ספק כי שלושתם היו ששים לשלבו בספריהם. אולם אורלנד המשיך לדבוק בעמדתו,¹⁵³ בהסתמך על עדויות של אנשי ה"הגנה" שנכחו בהפגנה הגדולה.¹⁵⁴

נטורי קרתא עצמם גילו עניין מועט בפולמוס. בתשובה לשאלה שהופנתה אליו על ידי מעריב קבע ישעיהו שיינברגר, עורך החומה בתש"ח, כי העניין כולו "שקר וכזב ועלילה שפלה".¹⁵⁵ עמרם בלוי עצמו לא התייחס לנושא.¹⁵⁶ יהודה משי-זוהב, קמב"ץ "העדה החרדית", טען בתוקף, כי לאחר שיחות ותחקירים רבים שערך הגיע למסקנה, כי להד"ם.¹⁵⁷ דעה דומה קבע נחרצות העיתון החרדי המשפחה.¹⁵⁸

מה אם כן יצר את אותו מיתוס המושרש בתודעתם של רבים מבני ירושלים, אשר מצא לו מקום בספרות, בתיאטרון ובכתיבה ההיסטורית על אודות המערכה

147. מנחם צוריאלי, שישה שערים של מאה שערים, ירושלים תשכ"ח.

148. הצופה, 17.5.67.

149. עפי"י עדויותיהם לכותב שורות אלה.

150. עדות יצחק לוי הירושלמי לכותב שורות אלה.

151. היום, 9:7.48; הצופה, 21.7.48; שערים, 11.5.67.

152. ראה ברעם; מרדכי איש שלום, בסוד חוצבים וכונים, ירושלים תשמ"ט; דב יוסף, קריה נאמנה, תל-אביב 1960.

153. עדות יעקב אורלנד לכותב שורות אלה.

154. העדויות והמכתבים באדיבותו של יעקב אורלנד.

155. מעריב, 4.5.69.

156. מפי העיתונאי חיים הנגבי, בן למשפחה ששורשיה בעדה החרדית ובנטורי קרתא, שמעתי כי בשיחה שהיתה לו עם עמרם בלוי הכחיש האחרון את הסיפור כמעשה הבל, אולם הסביר, כי לטעמו אין הדבר משנה אם "הציונים" יחשבו שהניף דגל לבן, לכן לא נלחם נגד הדימוי השקרי.

157. עדות יהודה משי זהב לכותב שורות אלה.

158. המשפחה, כ"ח בסיון תשמ"ח, 1988.

בירושלים בתש"ח?

מספר אירועים תרמו להיווצרותו של המיתוס וניפוחו:

1. קיומה של ההפגנה הגדולה בימים של ראשית המצור ונשיאת שלטים הקוראים להפסקת אש יכול ליצור אווירה הקשורה לבגידה. לכך יש לצרף את פרשת "ההפגנה הקטנה", ואת האפשרות שמספר פרחים חרדים אכן הרימו דגל לבן לכמה דקות על דעת עצמם, כמעשה משובה. גם פרשה זו נופחה מעבר לכל פרופורציה ויוחסה לציבור החרדי כולו. תמונת שתי ההפגנות הצטרפה בתודעת הציבור הירושלמי לאירוע אחר, שהבאיש את ריחם של החרדים כולם והיה הבסיס ליצירת המיתוס, למרות שברור מעל לכל ספק, שהציבור החרדי לא הרים דגל לבן.

2. את כניעת העיר העתיקה סימלו הרבנים חזן ומינצברג, אשר יצאו באישור מפקד הרובע, רוסנק, כשדגל לבן בידיהם, לדון על תנאי הכניעה. דמותם של יהודים חרדים עטורי זקן, נושאי דגל לבן, פורסמה בעיתונות ובספרות¹⁵⁹ והיתה הנדבך השני ליצירת המיתוס.

3. שני סיפורים המזכירים דגל לבן קשורים לדב יוסף: הראשון מופיע בספרו *קרייה נאמנה*, וחוזר ומופיע בספרם של לאפייר וקולינס *ירושלים, ירושלים*. הסיפור מתאר פגישה בבית הרב הראשי הרצוג, בה הביעו חלק מהמשתתפים, יהודים חרדים ובראשם יהודי בשם אלטר,¹⁶⁰ רצון להניף דגל לבן ולהיכנע לפני כוחות הלגיון, כדי להציל את תושבי העיר מטבח. דב יוסף דחה, כמובן, את הצעתם ואיים עליהם, כי יירו אם ינסו לפעול בדרך זו.¹⁶¹ כאן נעוץ הנדבך השלישי למיתוס. הסיפור השני סופר על ידי זרח ורהפטיג ומופיע בספרו של יונה כהן, על פיו פנה דב יוסף לרב הרצוג בבקשה כי יתיר אפיית לחם בשבת, משום שחסרונו של הלחם יכול להביא להנפת דגלים לבנים.¹⁶²

לכך יש להוסיף את הדעה הקדומה הכללית כלפי הציבור החרדי בירושלים,¹⁶³ ואת היחסים המתוחים ששררו בין דב יוסף והנהגה הצבאית לבין הציבור החרדי. כל אלה היוו מצע ליצירתו של המיתוס, אשר האשים בכניעה ובגידה את כל הציבור החרדי בירושלים, ללא בסיס עובדתי.

ט. פרשת בינאום ירושלים

באופן טבעי, ועל פי הקו האנטי-חרדי המנחה את הכתיבה וההיסטוריוגרפית העוסקת בירושלים בתש"ח, הובלטו ההפגנה של נטורי קרתא ופרשת הדגל

159. *הצופה*, 21.9.79; עבדאללה אל תל, *זכרונות עבדאללה אל תל*, תל-אביב 1964, עמ' 104.

160. מכאן התגלגל השם אלטר למחזהו של אורלנד, כשמו של היהודי שביקש להניף דגל לבן.
161. יוסף, עמ' 167-168; לאפייר דומיניק וקולינגס לארי, *ירושלים, ירושלים*, ירושלים ותל-אביב 1972, עמ' 389-390.

162. כהן, עמ' 216-217.

163. ראה להלן

הלבן כפעולות של הרפיית ידיים. אולם בה בעת החל מתרקם בלב לבו של ה"קונצנזוס" הציוני, בביתו של הרב ברלין ובדיעת הרבנים הרצוג ועוזיאל, מעשה שניתן לשייכו במידת מה לניסיונות לרפות את ידי הלוחמים, וברוח אותם ימים אף להציגו כמעשה של בגידה: בעיצומם של הקרבות החלה מתארגנת בירושלים תנועה ציבורית לבינאום העיר. התנועה הונעה על ידי פחד וחשש מנפילת העיר בידי הלגיון, ואי אמון בהנהגה הצבאית והאזרחית של העיר.

הפרשה בה יעסוק פרק זה איננה מופיעה בספרות ההיסטוריוגרפית העוסקת במלחמת השחרור, למרות שקיבלה ביטוי ציבורי רחב בתקשורת ב־1948, והיא הועלתה בעדינות רבה רק כ־30 שנה לאחר האירוע בספריהם של גאולה בת יהודה (מימון) ויצחק רפאל, בעלה,¹⁶⁴ שהם בתו וחתנו של הרב מימון, בר הפלוגתא הראשי של הרב ברלין. הסיפור הובא גם במאמרו של שמואל הכהן ויינגרטן, שפורסם בהצופה בראש השנה תש"ם.¹⁶⁵

על פי המסופר כינס הרב ברלין בביתו אסיפה של רבנים ואישי ציבור, בדיעת הרבנים הרצוג ועוזיאל,¹⁶⁶ ובה סוכם לפעול למען בינאום העיר, כדי להצילה מחורבן מוחלט. לאחר תום האסיפה החל הרב ברלין בפעולה נמרצת ליישום ההחלטה. הוא פנה לוועדת הפיוס של הקונסולים, שפעלה בירושלים,¹⁶⁷ לשר ה"חיצון" (שר החוץ) שרת¹⁶⁸ ולמרכז מפלגתו,¹⁶⁹ והציג תוכנית לבינאום העיר. במקביל הציע כי השלטון האזרחי הכושל, לדעתו, בירושלים יוחלף בהנהגה רבנית־דתית בראשות הרבנות הראשיים הרצוג ועוזיאל, ונשיא העדה החרדית, דושינסקי.¹⁷⁰ הצעתו של ברלין נדחתה על ידי מרכז מפלגתו,¹⁷¹ ולא נדונה ברצינות על ידי מועצת המדינה הזמנית.¹⁷² מסיבות שלא כאן המקום לפרטן, תמכה אגודת ישראל ביוזמתו של הרב ברלין, בניגוד לעמדתו של נציגה הארצי, הרב יצחק מאיר לוי, ששהה בתל־אביב והצהיר: "אנו לא נסכים בשום מחיר לוותר על ירושלים עיר קדשנו."¹⁷³

כפי שצוין לעיל, אגודת ישראל ניהלה מסע הסברה רחב למען בינאום העיר, וניסתה להשפיע על המתווך ברנדוט כי יפעל בכיוון זה.¹⁷⁴ הרב דושינסקי נפגש עם ברנדוט, ומסר לו כי הציבור החרדי בעיר תומך בפירוז העיר ובשלטון בינלאומי בירושלים, כדי להצילה מחלוקה, מהרס ומאובדן חיים.¹⁷⁵ בהמשך

164. ראה הערה 13.

165. הצופה, 21.9.79.

166. עדות יונה כהן לכותב שורות אלה.

167. ביסטריצקי, עמ' 98.

168. הצופה, 2.8.48.

169. הצופה, 2.8.48.

170. היומן, 28.6.48; הצופה, 25.6.48; 30.6.48; 23.7.48.

171. בת יהודה, עמ' 596.

172. ראה הערה 130. על התגלגלות הרעיון ראה גם יונה כהן, ירושלים אשר כתבתי, ירושלים, 1989, עמ' 113-118.

173. הצופה, 6.7.48.

174. ידיעות אחרונות, 22.8.48; היומן, 22.6; 24.6; 25.6; 2.7; 6.7; 13.7; 15.7; 1.8.

175. ברנדוט, עמ' 116; היומן, 4.7.48; הבוקר, 6.7.48.

לפעולה זו סירבו חיילי צה"ל מאגודת ישראל להישבע בירושלים שבועת אמונים לצה"ל, שכן לטענתם העיר שרויה עדיין תחת משטר בינלאומי ואיננה תחת שלטון ישראל.¹⁷⁶

גם חברים בסיעות אחרות תמכו בהצעת הפירוז, בתוכם חברים מסיעות השמאל והמרכז. כך במאמר בהכּוּקֵר כתב גבריאל צפרוני, כי "ירושלים מהרהרת אך ורק בפירוזה" ואגודת ישראל, מפא"י ומפ"ם תומכות בפירוז.¹⁷⁷ בישיבת ועד הקהילה ב־5 ביולי 1948 הביע חיים סלומון את תמיכתו בבינאום, ובן־צבי לא דחה את ההצעה על הסף.¹⁷⁸ גם מפלגת "עלייה חדשה" תמכה – על פי היומן – בפירוז ובבינאום.¹⁷⁹ עם זאת, אין ספק שהמאבק הציבורי לבינאום העיר הובל על ידי הרב ברלין ואגודת ישראל. חשוב לציין שהיו גם רבנים שהתנגדו להצעה ושללו אותה מכל וכל, ואף פעלו כנגדה.¹⁸⁰ אולם מעמדם היה שולי, יחסית, למעמדם של הרב ברלין ותומכי ההצעה.

הצעת הבינאום ירדה מעל סדר היום סמוך להירצחו של המתווך ברנדוט, בשל הצעדים המעשיים שנקטה הממשלה, שמשמעותם היתה סיפוח העיר בפועל.¹⁸¹ בנאום מרשים בבית העם בירושלים כפסח תש"ט חזר בו גם הרב ברלין מהרעיון, וצייד בתוקף בירושלים העברית כבירת המדינה היהודית.¹⁸² שעות אחדות לאחר נאומו הוא חש ברע והלך לעולמו, ובאופן סמלי זכרו לו רק את האקורד האחרון בחייו, התמיכה בריבונות ירושלים. באחד ההספדים הנרגשים לאחר מותו אף נאמר: "נפטר מגן ירושלים, אדם ששנתו האחרונה היתה קודש לירושלים [...] ובעמדו על משמר ירושלים ובהילחמו על ישראלי-ותה נפל [...]"¹⁸³

פעולתו של הרב ברלין בנושא הבינאום מעוררת תמיהה, לאור עמדותיו המדיניות. יצחק רפאל, העוסק בנושא בזוהרות, כאמור, ומתוך הערכה לדמותו של הרב ברלין, מוצא את ההסבר לכך במצבו הפיזי והנפשי הקשה.¹⁸⁴ מכתביו מן התקופה הזו מחזקים סברה זו.¹⁸⁵ אין ספק כי ניתוקו של הרב ברלין מכל עמדת השפעה, מכל מידע צבאי ומדיני, חיזקו בו את תחושת הבדידות ואת

176. אגו"י פרסמה הודעה המבירה, כי אנשי אגו"י "יוסיפו לעמוד על משמרתם ועל תפקידם גם בלי שבועת חינום זו". ההודעה הסבירה כי "בנוגע לירושלים, הרי יש [...] משום שגיאה פוליטית גדולה [...] בניגוד להחלטת נובמבר, שעליה נשענות הרבה מזכויותינו הפוליטיות." ההודעה באדיבות ארכיון העדה החרדית.

177. הכּוּקֵר, 25.7.48.

178. פרטיכל הישיבה, באדיבות ארכיון העדה החרדית.

179. היומן, 19.9.48.

180. הצופה, 21.9.79.

181. מוטי גולני, "מבינאום ירושלים להכללתה במדינת ישראל", המעבר מישוב למדינה 1949–1949 (עורכת ורדה פילובסקי), חיפה 1990, עמ' 308.

182. יצחק רפאל, עמ' 44.

183. ביסטריצקי, עמ' 18.

184. יצחק רפאל, עמ' 43.

185. ראה הערה 20.

חוסר האמונה ביכולתה של ההנהגה הצבאית, האזרחית והמדינית לנהל את העיר ולהצילה. ייתכן אף שלנגד עיניו עמדה תמונת הניסיון הכושל, המשותף לחרדים ולו, להציל את הרובע היהודי ואנשיו,¹⁸⁶ והחשש כי גורלה של העיר החדשה יהיה דומה לגורלו של הרובע היהודי – פגיעה גדולה בנפש, הרס מוחלט ו"בכיה לדורות", אשר תביא את קצו של המרכז הרוחני בירושלים.

תחושה דומה ליוותה את אנשי אגודת ישראל. למרות מעורבות אנשיהם, כיחידים, במערכה הצבאית, ופעולתם במסגרות האזרחיות, היו אנשי אגודת ישראל מחוץ למעגל ההחלטות האמיתי, ואין ספק שחשו זרות כלפי ההנהגה המדינית והצבאית של העיר. לטעמם היתה מהות השלטון בעיר היינו הך, ובלבד שהקהילה החרדית תוכל להמשיך בקיומה הפיזי והרוחני ובאורח חייה המיוחד. מסיבות אחרות, כפי שציינו, נמצאו לאגודת ישראל בני ברית במחנה הציוני, אשר "הכשירו" את עמדתה והפכוה ללגיטימית.

מרתקת מאוד היא התעלמות ההיסטוריוגרפיה של מלחמת השחרור והספרות העוסקת בירושלים בתש"ח מפרשה זו. ייתכן כי ירידתו המהירה של הנושא מהפרק שוליותם היחסית של האנשים שעסקו בו, הם שגרמו לכך. גם נאומו האחרון של הרב ברלין והסתלקותו הדרמטית טשטשו בוודאי את עמדתו בתקופת המצור, ומחוקר כמעט לגמרי את זכר הפרשה. ייתכן אף שהיתה הבנה מסוימת למניעיהם של אלו שתמכו בבינאום העיר, וסלחנות כלפי חששם מנפילתה של העיר. גם הרצון להשיג קונצנזוס מירכי סביב הפיכת העיר לברית המדינה הדחיק את הנושא.

כאן עמדה לאגודת ישראל זכותו של הרב ברלין: פעולתם הנמרצת של אנשיהם למען בינאום העיר, המשא ומתן הנפרד שקיימו והחלטתם שלא להישבע לצה"ל, כל אלה לא הוזכרו ולא כונו "פרישה" או "בגידה", כדרך אותם ימים. זאת, משום שאגודת ישראל פעלה במסגרת מחנה רחב, ציוני וחרדי, אשר ביקש לאחר קום המדינה להשכיח את הנושא.

י. ניוס בני הישיבות

כאשר יצחק לוי הסביר את הסיבות למספר המועט יחסית של מגויסים בירושלים הוא ייחס זאת, בין היתר, למוסדות דתיים – הכוללים, הישיבות ובתי המדרש הרבים.¹⁸⁷ כאשר בן-גוריון קיבל סקירה על המצב בעיר העתיק, הוא למד מאליהו לולו, מעסקני העדה הספרדית ומפעילי מפא"י, כי האוכלוסייה שם מורכבת מחנוונים, בעלי מלאכה ובעלי בתי קפה, "60' אומרי תהילים ו-60-70 בחורי ישיבות [...] בכלל זהו מהציבור הגרוע בארץ [...]".¹⁸⁸ בשיחה עם אנשי

186. ראה הערה 88.

187. יצחק לוי, עמ' 15.

188. בן-גוריון, א, עמ' 214.

אגודת ישראל שב בן-גוריון וקבל על אי התגייסותם של בני הישיבות;¹⁸⁹ וביוני 1948 כתב ג'ון קמחי מאמר המאשים את בני הישיבות בהשתמטות מן הצבא.¹⁹⁰ שאלתיאל, כזכור, האשים את "הטיפוסים של בני הישיבות" בכניעתה של העיר העתיקה.¹⁹¹ כך הלך ונבנה, בשיאם של ימי הקרבות, מיתוס נוסף המאשים את בני הישיבות בהשתמטות, שפגעה בכוח העמידה של העיר.¹⁹² יתרה מזאת, פרשה זו הפכה לכתם על הציבור הדתי והחרדי בכלל, המציגו כמי שלא התגייס בכל עוצמתו להצלת העיר ולהגנתה.¹⁹³ בפרק זה אבדוק את השתלשלות העניינים ואת השפעת הגיוס של בני הישיבות על הגנת העיר.

עם תחילת פעולת הגיוס, לאחר התייעצות במטה הכללי, סוכם במשא ומתן שהתקיים בין ראשי הציבור הדתי והחרדי לבין יוסף יזרעאלי, לימים מזכיר משרד הביטחון, לדחות את גיוס בני הישיבות. טענתם של ראשי הישיבות, כי 800 תלמידיהם המפוזרים בישיבות בארץ כולה הינם שארית הפליטה של העולם התורני שחרב בשואה, ו"הרזרבה" האחרונה ביהדות לרבנות ולהמשך לימוד התורה, נתקבלה על ידי ראשי ה"הגנה". סוכם, לפיכך, כי התלמידים יעברו אימונים אך לא יגויסו.¹⁹⁴

עם חזרת המצב הביטחוני נקבע במרץ 1948, כי תלמידי הישיבות ישובצו במסגרת החי"ם הבלתי מגויס, העומד לשירות בשעת הצורך.¹⁹⁵ יצוין, כי בשלב זה לא חיכו רבים מבני הישיבות להוראות, והחלו מתגייסים על דעת עצמם בארץ כולה ובירושלים.¹⁹⁶ בירושלים התחדד הפולמוס בנושא זה בשל מצבה הקשה של העיר, ובשל הגיוס המלא שהקיף, שלא כמו בשאר חלקי הארץ, את כל הגברים עד גיל 45.¹⁹⁷

ב-12 בפברואר 1948 פנו ראשי מרכז הגיוס בירושלים, אפשטיין וטשרנוביץ (צור), לשלושת הארגונים המרכזיים של הישיבות – ועד הישיבות, מפעל התורה, ואיחוד הישיבות – וכן לרבנות הראשית ולאגודת ישראל, ועמדו על הצורך לגייס את בני הישיבות בירושלים, למרות ההסדר הארצי הדוחה את הגיוס.¹⁹⁸ התפתח משא ומתן ארוך ומייגע, בו נטלו חלק בחזית משותפת נציגי

189. שם, עמ' 364.

190. היום, 9.7.48: הצופה, 21.7.48.

191. ראה לעיל פרק א.

192. יצחק לוי, עמ' 15.

193. שם.

194. פנחס גוברין, *צו קריאה חש"ח*, תל-אביב 1976 (להלן: גוברין), עמ' 47-48. החלטות מסוג זה היו מקובלות, ובה בעת שוחררו מדריכי תנועות הנוער, בן-גוריון, כרך א, עמ' 310.

195. גוברין, שם.

196. ראה לכיא לאו, עמ' 190: ורהפטיג, עמ' 231; יעקב צור, *קרב יום*, ירושלים 1979 (להלן: צור), עמ' 241.

197. ורהפטיג, שם.

198. שם, עמ' 517-518.

הציונות הדתית, הרבנות הראשית ואגודת ישראל, ובעקבותיו הושג גם בירושלים הסדר שדחה את הגיוס עד ל"ג בעומר.¹⁹⁹

בקרב הציבוריות הדתית והחרדית התפתח ויכוח חריף בנושא זה, שחצה מחנות ומפלגות. בראש הלוחמים כנגד הגיוס עמדו הרב הראשי הרצוג, ראש ישיבת "מרכז הרב", הרב חרל"פ, הרב איסר זלמן מלצר, הרב פרנק, רבה הראשי של ירושלים, הרב סרנא, ראש ישיבת חברון ומורו הרוחני של משה שפירא, מנהיג הפועל המזרחי, והרב דושינסקי, נשיא העדה החרדית. חשוב להדגיש, כי ההתנגדות היתה רק לגיוס תלמידים הלומדים בישיבות. כל הרבנים הללו צידדו ללא פשרות בגיוס מלא של דתיים וחרדים שאינם בני ישיבות.

את גיוס בני הישיבות חייבו הרבנים שלמה יוסף זווין, עורך האנציקלופדיה התלמודית,²⁰⁰ צבי יהודה הכהן קוק²⁰¹ והרב מרדכי יהודה.²⁰² לפיכך אין להציג את הוויכוח בנושא זה כנטוש בין ציונים לאנטי-ציוניים, שכן רוב הרבנים המרכזיים במחנה הציוני התנגדו לגיוס מלא של בני הישיבות, בתוכם רבנים שבניהם שירתו ב"הגנה" ובעה"ל, כמו הרב הראשי הרצוג. כאמור, במשא ומתן בהשתתפות רבנים מכל הזרמים הושג גם בירושלים הסדר שדחה את הגיוס עד ל"ג בעומר.²⁰³

עם החרפת המצב הוחלט על ידי מרכז הגיוס, כי ההסכם יבוטל, וב-31 במרץ 1948 הוצאה הוראה, כי על המא"זים לחייל את בני הישיבות ולשתתף בעבודה בגיוס חלקי, כי הם משוחררים מגיוס מלא.²⁰⁴ ההודעה החד-צדדית עוררה זעם רב, והרבנים מלצר, חרל"פ, פרנק, דושינסקי ואחרים פרסמו הוראה האוסרת על בחורי הישיבות להתגייס.²⁰⁵ במקביל המשיך יעקב צור את המשא ומתן עם הרבנים, ללא הצלחה.²⁰⁶ רק במאי 1948, לאחר הקמת המדינה, ולאחר שתלמידי ישיבות רבים התגייסו על דעת עצמם,²⁰⁷ הושג הסדר הקובע, כי בני הישיבות ישוחררו מגיוס מלא ויועסקו 24 שעות בשבוע בלבד באימונים ובשמירה.²⁰⁸ הוראות בנוסח זה הוצאו על ידי מרכז הגיוס הארצי ב-27 במאי וב-2 באוגוסט

199. היומן, 5.5.48.

200. ורהפטיג, עמ' 234-235.

201. שם, עמ' 235.

202. נרות שבת, גליון פורים תש"ח. קונטרס קכה.

203. מהלך המו"מ והצגת העמדות ראה אצל ורהפטיג, עמ' 229-236. ראה גם היומן, 12.5.48:

ארכיון צה"ל 840/49, 178.

204. ארכיון צה"ל 840/49, 178.

205. היומן, 5.5.48. יעקב טשרנוביץ (צור) מספר בדו"ח למרכז הגיוס כי התפתחה "תעמולת

זוועה" נגד הגיוס. ארכיון צה"ל 1003/50, 69. פרטיכל ישיבת מרכז הגיוס הארצי,

24.6.48. בספרו שיצא ב-1979 (ראה לעיל הערה 10) הוא מתאר את המאבק באופן מתון

יותר.

206. צור, עמ' 241. ראה גם עדות יעקב צור לארכיון צה"ל, 25.2.62, ארכיון צה"ל 922/75,

292.

207. שם.

208. פרטי ההסכם. היומן, 27.5.48.

1948, 209

בהתאם לכך הוקמה בירושלים פלוגה מיוחדת לבני ישיבות, בפיקודו של טוביה ביר, שנקראה "פלוגת טוביה", וב־16 ו־17 ביוני 1948 פורסמו פקודות המורות, כי בני הישיבות יכללו בפלוגה זו ויעסקו בהתאם לצרכים המיוחדים של ירושלים בעבודות ביצורים, ובמקביל יקבלו אימון צבאי, כהכנה לקראת פעולות קרביות.²¹⁰ בעדות שנמסרה ל"ביטוח הלאומי" לשם בירור זכאותם של המשרתים בגדוד לקיצבאות יוצאי צבא, העיד טוביה ביר, כי בגדוד שירתו כ־300 איש, אשר הועסקו בעיקר בחפירות ובביצורים.²¹¹ פעולות חיילי הגדוד נעשו בדרך כלל במסירות, וזכו להערכה מצד מפקדי הגיוס בירושלים.²¹²

כפי שצינו, זכתה הפרשה להד רב ונחרתה בתודעתם של מנהיגים כבן־גוריון ומפקדים צבאיים כיצחק לוי בתור אחת הסיבות לעמידתה הכושלת של ירושלים במשימת הגנתה. ואילו יו"ר מרכז הגיוס, יעקב צור, ביטל את חשיבות הנושא לחלוטין, והיה מודע לעובדה כי הנושא נופח, וגיוס בני הישיבות, למרות חשיבותו העקרונית, היה שולי בחשיבותו להגנת העיר.²¹³

בתום המאבק הגדול הוברר כי הוא היה לשווא, ולא השיג את מספר המגויסים המצופה. שיעור גבוה מאוד, חסר תקדים, מבני הישיבות שהתייצבו שוחררו מטעמים רפואיים, משום שלקו בשחפת ובתת־חזונה חריפה.²¹⁴ בסך הכל עמד מספרם של בני הישיבות המגויסים ו"סביבתם" על 300²¹⁵ או 370²¹⁶ מגויסים בגילאים 18–45 (10 שנתונים מעל הגיוס במדינה כולה), שעסקו בעיקר בביצורים, ובשל המצב הקשה לא התפנו לאימונים צבאיים, עד כי מפקד המחוז החליט שאין טעם בקימום של גדוד זה.²¹⁷ מי שמדבר אפוא על עיר בת 100,000 שתושביה מיעטו להתגייס,²¹⁸ אינו צריך לחפש את הסיבות לכך בציבור הקטן של תלמידי הישיבות, אלא בכיוונים אחרים, אם בכלל.

אלא שהמקטרגים על הציבור הדתי והחרדי לא התבלבלו מהעובדות, ולמרות המספר הקטן יחסית של המגויסים ותפקידם השולי בגדוד, הציגו את הציבור החרדי כמשתמט. פרשת גיוסם של בני הישיבות המשיכה לרדוף את הציבור הזה כולו.²¹⁹ למרות שתרומתם להגנת העיר היתה זניחה, הצטרפה פרשת גיוסם

209. ארכיון צה"ל 1003/50, 69, הדעות מס' 84 ו־180, 69.

210. ארכיון צה"ל 1003/49, 96, 840/49, 341, 24.

211. ארכיון צה"ל 1742/70, 75.

212. דו"ח כהן, ארכיון צה"ל 1003/59, 69.

213. צור, עמ' 241.

214. עפ"י צור: 50%, שם, עמ' 241. עפ"י כהן: כ־35%, ראה הערה 212 לעיל.

215. עפ"י טוביה ביר (ראה הערה 211 לעיל) וגוברין, עמ' 47.

216. עפ"י דו"ח כהן, ראה הערה 212. יצוין כי כהן נוטה להגזים במספרים. הוא מדבר בדו"ח, למשל, על 25,000 מגויסים שעברו בלשכת הגיוס בירושלים – מספר "אסטרנומי" לא ברור.

217. שם.

218. רבין, א, עמ' 51. יצחק לוי, עמ' 15.

219. נשכחו הדיווחים על הגיוס המלא של אנשי אגו"י. ראה דיווח יעקב טשרנוביץ (צור) למרכז הגיוס הארצי, הערה 205 לעיל.

של תלמידי הישיבות ל"מיתוס הדגל הלבן", והציגה את הציבור הדתי והחרדי כמי שלא השתתפו במלחמת המגן על ירושלים.²²⁰

יא. "חטא חטאו לירושלים"²²¹

יצחק רבין הטיח מלים קשות כלפי הפיקוד הירושלמי, על חוסר יכולתו לגייס כוחות מספיקים להצלת העיר העתיקה ולהגנת ירושלים. "האם כל מי שהיה מסוגל להילחם נלחם?" התריס רבין.²²² במקום אחר קבע מפקד חטיבת "הראל", שלחמה בירושלים ובסביבתה:

אינני רוצה לחשוב על כך [...] הדרך לעיר העתיקה פתוחה ויש רק עשרים ושניים בחורים לאורך הדרך ואיש לא בא. זה היה הכשלון של ירושלים העברית. בעיר היו כמאה אלף יהודים והם אינם יכולים לשלוח תגבורת של כמה עשרות לוחמים נוספים [...] ²²³

כך מאשים רבין את הקהילה הירושלמית, שלא גייסה מתוכה את המספר המירבי של לוחמים להגנת העיר. יצחק לוי, הנזכר לעיל, מנתח בספרו את הסיבות למיעוט הגיוס, וטוען, בין היתר, כי קיומה של אוכלוסייה הנמנית על "היישוב הישן", וריכוזם הגדול של מוסדות תורניים בעיר היו מן הסיבות המרכזיות, שהחלישו את יכולת עמידתה של העיר.²²⁴ חיים רובינשטיין קובע, כי "חתך האוכלוסייה בירושלים ומקורות הפרנסה שלה הקטינו את פוטנציאל הגיוס וכושר העמידה של העיר, והערימו בעיות קשות על האחראים להגנת העיר ולהגברת כושרה המלחמתי".²²⁵ לדעתו היה פוטנציאל הגיוס בעיר גדול בהרבה ממספר המגויסים.²²⁶ גם ביומן המלחמה של בן-גוריון מצויים דיווחים המטילים ספק ביכולת העמידה של האוכלוסייה הירושלמית. דוד שאלתיאל, זלמן ארן, פריץ עשת, אליהו דובקין, אליהו לולו ואחרים תיארו את האוכלוסייה בירושלים כאספסוף חסר מרות, כ"חומר אנושי לא טוב", "מן הגרוע בארץ". מכל הדיווחים מתבלט חוסר אמון ביכולתה של האוכלוסייה לגייס מתוכה כוחות צבאיים בעלי יכולת לחימה.²²⁷

220. ראה פרק א.

221. כותרת הפרק עפ"י שם המאמר של הרב ברלין העוסק בהזנחת העיר, הצופה, 23.7.48. המאמר פורסם גם כהיומן ובחרות.

222. רבין, כרך א, עמ' 51.

223. שבא, עמ' 219. ראה גם אניטה שפירא, מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 93, הערה 74.

224. יצחק לוי, עמ' 15.

225. חיים רובינשטיין, "נתוני רקע למערכה על ירושלים", ירושלים בתש"ח (עורך מרדכי נאור), ירושלים תשמ"ח, עמ' 25.

226. שם, עמ' 24-25.

227. בן-גוריון, כרך א, עמ' 214 (דיווח אליהו לולו). ב-3 מדווח שאלתיאל כי המגויסים העלה המלחמה (שם עמ' 284) ר-4 מדיע פריע עשת. כי "החומר האנושי לא טוב"

גם מדיווחיו הפנימיים של "מרכז הגיוס" מצטיירת אווירה של השתמטות. בדו"ח מיום 26 בספטמבר 1948 נאמר כי "אחוז המתגייסים בירושלים הוא בערך עד 50%. זהו אחוז נמוך מאוד לגבי מקומות אחרים. הגיעו כאן למסקנה כי חייבי גיוס בגילאי 17-40 כ-22,000, מזה התגייסו רק כ-40%, דבר זה דורש חקירה יסודית".²²⁸ ובשיחה עם מפקד האצ"ל בירושלים התלונן גם שאלתיאל: "ירושלים מאוכלסת באלמנטים שליליים בהחלט [...] ההשתמטות היתה בממדים גדולים [...]".²²⁹ גם הדו"חות של טשרנוביץ (צור) וכהן למרכז הגיוס הארצי מדברים בלשון אפולוגטית.²³⁰ התמונה הכללית מציגה את ירושלים כעיר המשתמטת מן הגיוס להגנתה, וכיישוב שתרומתו למהלך הצבאי הכולל קטנה ודלה יחסית לאוכלוסייתה.

עניין זה אינו שייך ישירות לנושא בו אנו עוסקים. אולם נראה כי בדומה למיתוסים העוסקים בצייבור הדתי והחרדי, אשר היו מורכבים מחצאי אמיתות ומעובדות שקריות, נוצר גם מיתוס ההשתמטות של ירושלים. מרכיב מרכזי במיתוס זה היתה אגדת השתמטותם של החרדים והדתיים. בפרק זה ננסה, איפוא, לבחון את המיתוס, לערער את אמינותו, ולהוכיח שירושלים לא פיגרה אחרי יישובים אחרים, ועמדה בדרישות הממוצע הארצי של הגיוס ביישוב, למרות המבנה המורכב של אוכלוסייתה.

ההרכב הדמוגרפי של האוכלוסייה בירושלים צמצם מראש את פוטנציאל הגיוס:²³¹ בעיר היה שיעור גבוה של זקנים מעל גיל 65 (6.4%), פי שניים

(שם, עמ' 340), וכי כ-70% אינם יודעים למה נלחמים, אלא שמכריחים אותם" (שם). ב-20 באפריל רושם ב"ג ביומנו, כי באוכלוסייה גורמים המגלים אולת יד ורוצים בכניעה (שם, עמ' 358), בו ביום מדווח זלמן ארן, כי "לא מתגייסים בירושלים" (שם, עמ' 359), ושאלתיאל שב ומתאר את האוכלוסייה בצבעים קודרים: "בצייבור שלנו המוראל ירוד, משתמטים רבים, אין רצון ללחום באלמנט בירושלים, 20% נורמאלים, 20% מיוחסים [...] 60% משונים (פרובינציאלים, ימי ביניים וכד')". (שם). ב-21 באפריל מדווח דובקין, כי "מצב הגיוס גרוע", וזלמן ארן שב וקובע, "יש אי אומון באפשרות הגיוס" (שם, עמ' 361-362). ב-2.6 מדווחים לב"ג כי "אנשי מאה שערים עומדים מהצד, לא מתגייסים..." (שם, כרך ב עמ'). ב-8.6 שב פריץ עשת ומודיע, "אין בירושלים אנשים בעלי יכולת ורוח אופנסיבית" (שם, עמ' 496) וב-12.6 מדווח שאלתיאל שוב, "אין משמעת [...] אין מסורת צבאית" (שם, עמ' 507).

מרתק לראות כי זלמן ארן חזר בו מעמדתו הקשה כלפי הצייבור הירושלמי, לאחר פרוץ הקרבות, והתמלא הערצה לעמידתם של בני ירושלים (שם, עמ' 496). גם ב"ג מצייין ביומנו, "האיש ברחוב מתנהג בגבורה" (שם, עמ' 462). באופן מוזר פרשת "הנפל" של כ"ט אנשי חטיבת "הראל" שסירבו להילחם (שם, עמ' 500), ואי נכונותם של בני קיבוץ רמת-רחל לשוב לביתם (ברעם, עמ' 71), מפחד הלגיון, לא נזכרה לפלמ"ח ולקיבוץ המאוחד, ולא התפתחה למיתוס של פחדנות והשתמטות.

228. ארכיון צה"ל 695/52, 6.

229. מכון ז'בוטינסקי - הארכיון, כ"ד, 4/9, 54.

230. ראה פרק י לעיל, הערות 205, 212.

231. הנתונים הסטטיסטיים המופיעים בפרק זה הם עפ"י מאמרו של שלמץ (הערה 41 לעיל), ועפ"י תוצאות מירשם התושבים שנערך בנובמבר 1948. ראה ב' גיל ומ' סיקרון רישום

מהממוצע הארצי (3.9%)²³². אחוז הילדים – 34.3% – היה גבוה בהרבה מהממוצע הארצי – 28.7%²³³; בירושלים היה רוב של נשים, והיחס בין גברים לנשים בעיר היה נמוך מאשר בארץ כולה; ושיעור הגברים בגילאים 45–64 היה גבוה מן הממוצע הארצי (16.9% לעומת 15%)²³⁵. לפיכך, פוטנציאל הגיוס בירושלים היה נמוך ב־10% מן הפוטנציאל בארץ כולה, וכל ניסיון להשוות את שיעור המתגייסים בירושלים לשיעור הארצי חייב להתחשב בנתון זה.

בירושלים גם פעלו ארגוני המחתרות האצ"ל והלח"י בעוצמה רבה יותר מבשאר חלקי הארץ, וההצטרפות אליהם היתה מעל לממוצע הארצי. ארגונים אלו פעלו בירושלים עד ספטמבר 1948, ונתון זה מקטין גם הוא את פוטנציאל הגיוס ל"הגנה" ולצה"ל. לכך יש להוסיף את העובדה, כי 37% מהמועסקים בירושלים עסקו בענפי השירותים הציבוריים לעומת 20%–22% בתל-אביב.²³⁶ חלק מציבור זה, בעיקר עובדי המוסדות הלאומיים והממשלה, שוחררו מן השירות הסדיר בשל תפקידיהם החיוניים.²³⁷

גם המבנה הסוציו-אקונומי של העיר היה בעייתי. בעיר היה שיעור גבוה מאוד של משפחות מ"דלת העם", אשר גיוס בניהם היה עלול להביא להתמוטטות כלכלית של המשפחה, מה גם שהיישוב והמדינה פגרו בתשלומים למשפחות המגויסים.²³⁸ גם ריבוי האוכלוסייה החרדית, שהיתה מנוכרת לתנועה הציונית, יכול היה להקטין "לכאורה" את מספר המגויסים.

לפיכך, הטענה בדבר מיעוט הגיוס בירושלים יכולה להידחות רק על סמך "הנסיבות המקילות" שהובאו לעיל. למרות זאת נראה, שהעיר גייסה שיעור דומה לשיעור הארצי של מגויסים לכוחות המגן.

לפני שיוצגו הנתונים יש לקבוע, כי מציאת הנתונים המלאים בנושא זה קשה, ואולי בלתי אפשרית. בידי מרכז הגיוס בירושלים היו רשימות חלקיות בלבד, אשר לא כללו נתונים אודות ההתגייסות שלפני הקמת מרכז הגיוס, במיוחד לפלמ"ח וליחידות "ההגנה" השונות שחנו מחוץ לירושלים, לרבות חילות הים והאוויר.²³⁹ אין גם נתונים מדויקים על המשוחררים מטעמים משקיים – הרבים יחסית – ועל מספר בעלי התפקידים בסוכנות ובממשלה ששוחררו בתוקף תפקידם. מספר האנשים בשתי קטגוריות אלו היה גדול במיוחד בירושלים, בשל המצור וניתוקה של העיר, ובשל הימצאותם של המוסדות הציבוריים בתחומיה.

התושבים (י' כחשון תש"ט) חלק ב' – תכונות האוכלוסייה היהודית וצורות הישוב, ירושלים, טבת תשי"ז.

232. שם, עמ' נג, שם מופיע הנתון של המבוגרים מגיל 60 – 6.3% בארץ כולה, 9.5% בירושלים. ראה אצל שמלץ, עמ' 33, את הנתון המתייחס לגילאי 65+.

233. שם.

234. שמלץ, עמ' 34.

235. שם, עמ' 33.

236. שם, עמ' 34.

237. במוסדות הלאומיים בלבד עבדו כ־700 פקידים, ראה רובינשטיין, עמ' 25.

238. ראה הדיווח של טשרנוביץ (צור) למרכז הגיוס, 24.6.48, הערה 205 לעיל.

239. ראה דו"ח כהן, הערה 212 לעיל.

לא ברורה גם מערכת יחסי הגומלין וחלוקת התפקידים בין צה"ל ל"משמר העם", אשר מילא תפקידים צבאיים מלאים, והופנו אליו כ-2,000 מגויסים שלא נמצא להם תפקיד ביחידות הלוחמות.²⁴⁰ גם מספרם של המשרתים בשירותים החינוכיים לעיר במצור, בתור מחלקי מים, מחלקי לחם ועוד, לא נמנה מעולם. אפילו הבסיס של הנתונים איננו ברור, משום שבדיווחים השונים המוסרים את מספרי המגויסים אין תמיד הפרדה בין מגויסים מלאים לבין אנשי ח"מ ואנשי "משמר העם". השגת הנתונים הינה איפוא בעייתית. אולם גם מן המספרים המצויים בידינו עולה תמונה מפתיעה, שונה מן ההערכה שהוצגה לעיל. על פי מספר הערכות התגוררו בירושלים כ-100,000 אלף יהודים.²⁴¹ מספרים אלה מסתמכים על מיפקדים שנערכו בעיר בשנות ה-30, ועל הערכות דמוגרפיות שנעשו בהתאם לכך. ממספר זה יש לחסר לפחות 5,000 איש, שעזבו את העיר מכ"ט בנובמבר 1947 עד למצור.²⁴²

בבדיקות סטטיסטיות ובחישובים שערך פרופ' עוזיאל שמלץ, הוא העלה סברה כי המספר הינו מוגזם, כחלק מהמהלך המדיני שביקש להציג מספר רב של יהודים בעיר, ולהבליט את הדומיננטיות שלהם באוכלוסייתה. על פי מחקרו של שמלץ עזבו את העיר לפחות כמה אלפים עוד לפני המלחמה, בשל האטת התפתחותה הכלכלית. במקביל, לא נהנתה העיר מן העלייה שבאה לארץ, בשל המצב הביטחוני וניוונה הכלכלי, ועל כן לא צמחה בקצב דומה לשאר יישובי הארץ.²⁴³ מסקנות אלה מעמידות בספק את ההערכות בדבר 100,000 יהודים בעיר. על פי מחקריו מעריך שמלץ שמספר היהודים בתקופת המצור היה 85,000.²⁴⁴ ממספר זה ייגזרו החישובים השונים.

כדי לקבוע שירושלים השתמטה מן הגיוס, יש להוכיח ששיעור המגויסים בעיר בת 85,000 התושבים היה קטן משיעור המגויסים בכל הארץ, שמנתה עם הקמת המדינה 675,000 תושבים.²⁴⁵ לבדיקת הנושא נציג מספר מערכות נתונים:

הראשונה מתבססת על יומנו של דוד בן-גוריון. ביומן מובאים דיווחים על התקדמות הגיוס בארץ כולה ובירושלים בנפרד. באפריל מדווח על גיוסם של 18,900 איש בארץ כולה (לא כולל אנשי ח"מ), המהווים 2.8% מהאוכלוסייה,

240. יצחק לוי, עמ' 362.

241. יצחק לוי, עמ' 14; אניטה שפירא, עמ' 93, הערה 74; רובינשטיין, עמ' 24. אצל בן-גוריון, כרך ב, עמ' 551, מופיע בשל פליטת קולמוס, להערכתו, המספר 112,000 נפש. שמלץ, עמ' 40.

242. יצחק לוי, עמ' 379.

243. שמלץ, עמ' 27.

244. שם, עמ' 40.

245. נתנאל לורד, קורות מלחמת העצמאות, גבעתיים 1989, עמ' 223. אינני מסכים עם חיים רובינשטיין הקובע, כי בירושלים התגייסו מתחת לממוצע הארצי, על סמך בדיקת פוטנציאל הגיוס. בדיקת הנושא מחייבת את השוואת אחוז המתגייסים בעיר עם האחוז הדומה בארץ כולה. אין לשפוט את ירושלים בשונה משאר חלקי הארץ. ראה רובינשטיין, עמ' 24-25.

ובירושלים עד 2,000 איש, המהווים 2.35% מהאוכלוסייה.²⁴⁶ למספר זה יש להוסיף את מספר חברי הפלמ"ח, בני ירושלים, שלא נספרו בנפרד, ואת מספר המגויסים ל"משמר העם", שלא נמצא להם מקום ביחידות הלוחמות. ב-7 במאי 1948 מדווח יומנו של בן-גוריון על 30,000 אנשי צבא והתיישבות המגויסים גיוס מלא.²⁴⁷ אם נתייחס למתיישבים כאל חיילים לכל דבר, יש להחיל בירושלים את הכלל הזה על אנשי החי"מ, כפי שבן-גוריון אכן עושה בנתוניו, ועל כן נמנים בירושלים 3,500 איש, המהווים 4.11% מהאוכלוסייה, לעומת ממוצע הגיוס הארצי – המוטה כלפי מעלה, שכן הוא כולל את ההתיישבות ולא יישובים עירוניים – העומד על 4.44%. גם למספר זה יש להוסיף, כמובן, את מגויסי הפלמ"ח הירושלמים.

מעניין לציין, כי במהלך הדיווחים על הגיוס לא נשמעו תלונות על ההשתמטות בירושלים. התלונות הועלו רק בפגישות עם מפקדים ואישי ציבור מירושלים. בדיקת תוכנו מראה, כי אנשי הצבא התייחסו בעיקר לטיב הלוחמים וליכולת עמידתם, ופחות לעצם הגיוס.²⁴⁸ ואילו אישי ציבור כמו ארן ודובקין הם אלו שדיברו על השתמטות.²⁴⁹

כשבן-גוריון סיכם בשיחה עם דב יוסף את המערכה בירושלים, ביוני 1948, הוא דיבר על 12,000 לוחמים – שיעור גבוה הרבה יותר מן הממוצע הארצי באותה תקופה.²⁵⁰ ייתכן שהוא כלל את אנשי "משמר העם", אשר לשיטתו של דב יוסף היו ראויים להיכלל בין הלוחמים, משום שנשאו בתפקידים מלחמתיים.²⁵¹

מסקנה דומה עולה גם ממחקרו של מאיר פעיל. בדו"ח המצוטט בספרו נמסר, כי סך כל המגויסים ליחידות הלוחמות ב-22 במאי 1948 הינו 31,434: החטיבה הירושלמית, "עציוני", כוללת על פי הדו"ח 3,371 לוחמים, המהווים כ-4% מכלל תושבי ירושלים, לעומת השיעור הארצי, שהוא 4.65%.²⁵² לאחוז הנמוך ב-0.65% מן הממוצע הארצי יש להוסיף את מספר המגויסים הירושלמים שפעלו בתוך 6,000 המגויסים לפלמ"ח: את הירושלמים ששירתו בחילות האוויר והים, שמנו כ-1,800 איש²⁵³ בארץ כולה; ואת המגויסים לאצ"ל וללח"י, שעלו על

246. בן-גוריון, כרך א, עמ' 353. ראה גם יצחק לוי, עמ' 368.

247. שם, עמ' 397.

248. שם, כרך א, עמ' 284, עמ' 340; כרך ב, עמ' 496, עמ' 507.

249. שם, כרך א, עמ' 359, עמ' 362-363.

250. עפ"י לורד, עמ' 395, מנו הכוחות המגויסים 63,852 איש ביולי 1948, דהיינו 9.45% מכלל האוכלוסייה, לעומת 14.11% בירושלים, אם נתחשב בנתון של 12,000 לוחמים.

251. בן-גוריון, כרך ב, עמ' 551.

252. מאיר פעיל, מן ה"הגנה" לצבא הגנה, תל-אביב 1979, עמ' 376. מספר זה איננו כולל את מצבת כוח האדם של המגויסים לשירותים, לחמד ולזרועות כלליות אחרות (4,346 איש), משום שאין יכולת לאתר את מספר הלוחמים הירושלמים במסגרות אלו.

253. שם. בבדיקה שנעשתה על ידי בעמותת אוהלי פלמ"ח לא ניתן היה לאתר את המספר המבוקש. כרססת הפלמ"ח הבסיסית מקוטעת ואיננה אמינה, והכרססת שהורכבה בשנים האחרונות מורכבת ממקומות המגויבים הנוכחיים של אנשי הפלמ"ח. משיחות שקיימתי עם אנשי פלמ"ח עולה זיכרון, המדבר על התגייסות רחבה מאוד לפלמ"ח בירושלים.

האחוז הארצי.²⁵⁴ מספרים אלו יגשרו בקלות על הפער של 0.65%. נתוני מרכז הגיוס בירושלים אינם יכולים לסייע בידינו, משום שאין בהם הפרדה בין החילות הקרביים ו"משמר העם". חוסר ההפרדה מוצדק, לדעתו, כפי שכבר נטען, משום שבירושלים מילא "משמר העם" תפקידים קרביים, מה גם שמרכז הגיוס, כזכור, היפנה ל"משמר העם" כ-2,000 איש כשירים ובגילאי גיוס כדי לסייע בתפקידים המיוחדים ל עיר במצור, לטיפול באוכלוסייה הארזחית, דוגמא תפקידי הג"א של ימינו.²⁵⁵ על פי נתוני מרכז הגיוס גויסו, אם כך, כ-13,000 גברים ונשים בירושלים, לא כולל הגיוס לפלמ"ח ולחילות שפעלו מחוץ לעיר, דהיינו 15.3%.²⁵⁶

גם נתוני מירשם התושבים מחזקים הערכה זו. על פי נתונים אלה התפקדו במחנות הצבא בלבד כ-8,200 תושבי ירושלים.²⁵⁷ למספר זה יש להוסיף את אנשי "משמר העם", שמנה לפחות 2,000 איש, ואת המספר הלא ידוע של ירושלים ששהו בבתיהם בעת העוצר שהוטל בזמן "רישום התושבים? למספרים המובאים על ידי מאיר פעיל ולנתוני מרכז הגיוס יש ל הוסיף את המספרים הגבוהים יחסית של אנשי האצ"ל והלח"י בגילאי הגיוס. בשונה מהארץ כולה, המשיכו האצ"ל והלח"י לתפקד בירושלים עד ספטמבר 1948. גם כאן קיים קושי בהשגת הנתונים, אולם אין ספק כי מספרם של המגויסים חברי שתי המחתרות איננו נופל מ-550 איש.²⁵⁸ שיעור זה גבוה הרבה יותר מאשר

254. ראה להלן.

255. ראה הערה מס' 240 לעיל.

256. עפ"י דו"חות טשרנוביץ (צור) וכהן, ראה הערות 205, 212 לעיל.

257. שמלץ, עמ' 41. יצוין כי בתקופה המדוברת התפקדו בסה"כ 82,900 יהודים ברחבי הארץ שציינו את כתובתם הקבוצה בירושלים, ורק 58,600 התגוררו בעיר עצמה, שם.

258. זהו מספר מינימלי. עפ"י נתוני יצחק לוי פעלו בירושלים כ-400 אנשי אצ"ל (יצחק לוי, עמ' 336), מתוכם 90 בחיל הקרב (שם, עמ' 335), ובלח"י אצ"ל איש (שם, עמ' 345). כשירים לפעילות מבצעית היו 200 משתי המחתרות (שם, עמ' 349).

עפ"י נתוני מרכז הגיוס לחמו בירושלים בסה"כ 200 אנשי אצ"ל ו-40 חברי לח"י, "מאחוריהם הסתתרו", עפ"י טשרנוביץ (צור), "כ-1,000 איש שהתהלכו עם כרטיסי אצ"ל או לח"י" (הערה 205 לעיל).

יוסף קיסטר קובע במאמרו, כי בראשית תקופת הקרבות לחמו במסגרת האצ"ל כ-400 איש, 100 בחיל הקרב ו-300 בחיל התעמולה - יוסף קיסטר, "פעילות האצ"ל והלח"י בירושלים - תש"ח", *ירושלים בתש"ח* (עורך מרדכי נאור), ירושלים תשמ"ח, עמ' 117. לדבריו, בתקופת הפוגה הצטרפו לאצ"ל וללח"י בירושלים חיילים מכל הארץ והוא מנה עם סיום הקרבות כ-1,000 איש (שם, עמ' 125). קיסטר מסר לכותב שורות אלו כי איתן לבניו, מפקד האצ"ל בירושלים, מסר לו כי לצה"ל התגייסו בספטמבר 1949 כ-770 איש, כגודלו של גדוד שלם, וכי שמותיהם ומספריהם האישיים מצויים בארכיון האצ"ל במכון זבוטינסקי. בבדיקה שערכתי במכון לא נמצאו הרשימות הנ"ל, למרות החיפוש הנרחב, בעוד שנמצאו רשימות מגויסי האצ"ל שהצטרפו לצה"ל מן הארץ כולה, במיוחד מאזור תל-אביב.

בדיקה במסמכי מרכז הגיוס בירושלים העלתה, כי כ-26.9.48 התגייסו במרוכז 439 אנשי אצ"ל לצה"ל (ארכיון צה"ל 695/52, 19).

בארץ כולה. על פי הנתונים שמביאים בן-גוריון ופעיל, מנו חברי המחתרות בשנתוני הגיוס כ-3,000 איש,²⁵⁹ דהיינו 0.44% מכלל האוכלוסייה. ואילו בירושלים הם היו 0.64% מכלל האוכלוסייה. גם בהפרש זה יש כדי לכסות על הפער בין ירושלים לארץ כולה. לכך יש להוסיף את הנתון הלא ידוע של המרותקים למקומות עבודתם מסיבות משקיות, אשר בנסיבות המצור לא יכלו להחליפם ולגייסם.

כאמור לעיל, את 2,000 ויותר לוחמי "משמר העם", שנשאו במשימות מלחמתיות יש להוסיף, לדעתנו, לכוחות הלוחמים; כמו כן חסר לנו הנתון של הלוחמים הירושלים שלחמו במסגרת הפלמ"ח ובמסגרות נוספות מחוץ לירושלים. אולם גם ללא החישוב הכולל נראה לנו, שהנתונים שהצגנו מוכיחים, כי למרות המבנה הבעייתי של אוכלוסייתה, דהיינו ריבוי הנשים, הזקנים והילדים, גייסה ירושלים שיעור דומה לארץ כולה, ואם נכלול את אנשי "משמר העם" – עולה השיעור בהרבה על הממוצע הארצי. אם היתה השתמטות, הרי שהיתה, כדברי טשרנוביץ (צור), "אולי פחות מאשר במקומות אחרים".²⁶⁰ למסקנה זו מגיע גם חיים כהן, המסכם את הדו"ח שלו: "ההתייצבות נעשתה באופן קפדני. אפשר לאמר בכטחון גמור כי מספר המשתמטים בעיר כמוהו כאין".²⁶¹

הבעיה היתה נעוצה, אם כן, בטיב הלוחמים, ביכולת אימונים, בחסרונו של נשק וציוד, ואולי גם ביכולתם של המפקדים, ושאלתיאל בראשם, להפוך אזרחים ללוחמים תוך כדי המלחמה.

נתון זה מתאים גם לעדותו של איתן לבני, משום שמצבת כוח האדם של גדוד באותם ימים עמדה על 400 איש (פעיל, עמ' 379). למספר המצוין בדו"ח מרכז הגיוס יש להוסיף הערכה מסוימת, הכוללת את אנשי האצ"ל שהצטרפו כבודדים. יצוין כי בספרו של יהודה לפידות, על חומותיך, ישראל 1992, העוסק בתיאור תולדות האצ"ל בירושלים, מצוין המספר "מאות" (עמ' 127) ללא פירוט. את מספרם של אנשי הלח"י קשה יותר לאתר, משום שבתנאי המחתרת שבהם פעל ארגון זה לא נתקיימו כמעט רישומים. בבדיקה שערכתי ב"בית יאיר", בו מתועדים מסמכי הלח"י, לא העליתי את המספר המדויק. בבירור שנעשה נמסרו לי שלושה נתונים שונים. חנה ערמוני, שהיתה אחראית על הטיפול בנוער בירושלים, העריכה את המספר ב-200 איש. זאב (וילי) בדואן, איש המודיעין בלח"י ירושלים, העריך את הלוחמים ב-80 איש. יהושע זטלר, מפקד הלח"י בירושלים, מנה 400 איש בין לוחמי הלח"י בירושלים. מעבר לרצון להגדיל את מספרי הלוחמים, ההבדל במספרים נובע מן ההתייחסויות השונות לתפקידי החברים במחתרת, וכן מן העובדה שבחלק מהנתונים נכללים גם הנוער ונשים נשואות שלא התגייסו. נראה לי, אם כן, כי בלח"י פעלו בירושלים לא יותר מ-100 לוחמים בגילאי הגיוס.

כך שקביעה מינימליסטית וזהירה תעמיד את מספר לוחמי האצ"ל והלח"י על 550 איש לפחות. כפי שציינו, מספר זה לבדו יכול לכסות על ההפרשים בגיוס בין הארץ כולה לבין ירושלים.

259. בן-גוריון, כרך א, עמ' 310; פעיל, עמ' 283.

260. ראה הערה 205 לעיל.

261. ראה הערה 212 לעיל.

כותבי קורות העתים חטאו, איפוא, לירושלים בעניין הגיוס. השמצה זו היתה חסרת יסוד, ובאה לכסות על כישלונם של אלה שלא השכילו לנצל את הפוטנציאל אל שהיה ברשותם.

דומני כי עתה, משנשמט הבסיס להאשמות כלפי ירושלים בנושא ההשתמטות, נשמט הבסיס להאשמות כלפי הציבור הדתי והחרדי, שהתגייס גיוס כמעט מלא, להוציא הנושא הזניח של בני הישיבות, לכוחות הביטחון והמגן.

יב. סיכום

הדיון לעיל חשף פצעים אשר גם בחלוף 45 שנים לא הגלידו. נושא הגנת ירושלים עדיין טעון, וכל פרט או הערכה שנויים במחלוקת בין המחנות הפוליטיים ובתוכם. עם זאת, נראה כי עתה ניתן להסיק את המסקנות הבאות:

א. ירושלים הלוחמת, אשר עמדה במצור ובקרב יותר מכל יישוב אחר בארץ, נשפטה באותם כלים בהם נדונו משלט, קיבוץ או עיר שלא עמדו במצור. נשכחו המורכבות של אוכלוסייתה, המחסור במזון ונשק, ושיעור גדול מהמוצע של זקנים וילדים (שלא פונו מהעיר, כדוגמת יישובים אחרים), שנמצאו בתנאים שאף יישוב אחר לא עמד בהם זמן כה ממושך.

בירושלים נשמעה ביקורת של מנהיגותה ואזרחיה על הזנחת העיר מבחינה צבאית, כלכלית ומדינית. ביקורת זו, שבאה בעיקר מצד המנהיגות הדתית והחרדית, לא סייעה ליצור אהדה למאבקה הלוחם של העיר. להיפך, הועלתה ביקורת על העמידה האזרחית של ירושלים, וזו באה לידי ביטוי בכתיבה ההיסטורית.

ב. למרות ההערכות המקטינות את מספרם של בני ירושלים שהשתתפו בהגנת העיר בתש"ח, אין ספק, כי אוכלוסיית ירושלים עמדה במשימותיה האזרחיות והצבאיות לא פחות מיישובים אחרים, והתגייסה למסגרות צבאיות שונות מעל לממוצע ביישוב היהודי באותם ימים. עניין זה חל גם על הקהילה הדתית והחרדית בירושלים, שבה יעסקו המסקנות הבאות.

ג. הרבנות הראשית והסרים למרותה, המזרחי והפועל המזרחי, לקחו חלק פעיל בהגנת העיר. בניהם ובנותיהם השתתפו במלחמה כשווים לכל דבר, ואישי הציבור לקחו חלק בניהולה של העיר ברמות הבכירות ביותר, אם כי תוך תחושה חזקה של קיפוח.

ד. מטעמים פוליטיים, הקשורים למאבקה של אגודת ישראל על קולות הציבור החרדי, מאוחר יותר, בחרה אגודת ישראל להתעלם משיתוף הפעולה ההדוק יחסית בירושלים, ולא הבליטה את חלקה בהגנת העיר. היה זה לאחר התרחקותה מהציונות, בשנות המאבקים הקשים על גיוס כוח לצבא, חינוך, גיוס בני ישיבות, חוק השבות ועוד. אולם ברור כי ארגון זה היה פעיל בהגנת ירושלים ושותף ברמה קואליציונית עם הגופים האזרחיים שניהלו את העיר.

ה. בשונה מהארגונים החרדיים האחרים, פעלו נטורי קרתא נגד המדינה, אולם

בניגוד לדימוי שיצרה ההיסטוריוגרפיה של מלחמת השחרור, מנה ציבור זה מאות בודדות של אנשים, והשפעתו היתה שולית בחיי העיר. עם זאת יועד לו מקום מרכזי במיתוס של הגנת העיר.

גורמים רבים בתוך התנועה הציונית ומחוצה לה תמכו נחרצות בבינאום העיר, אולם מגמה זו הובלה על ידי הציבור הדתי והחרדי, כל זרם מסיבותיו שלו. דומה כי תחושת הבדידות של המנהיגות הדתית והחרדית, אי שיתופם המלא בהנהגת העיר וראייתם את ירושלים קודם כל כמרכז רוחני, אלה דחפו אותם לפעילות זו.

ההיסטוריוגרפיה של מלחמת השחרור התעלמה כמעט לחלוטין מפרשה זו. ייתכן, משום שרוב התומכים חזרו בהם ותמכו אחר כך בתוקף בשלטון ישראלי בעיר, וייתכן שהנושא הודחק בזכות מותו הפתאומי של הרב ברלין. זכותו של הרב ברלין ומעורבותו בפרשה עמדה גם לרב דושינסקי, לעדה החרדית ולאגודת ישראל, ומנעה את הצגתם כמשתפי פעולה עם האויב, כפי שהוצגו בפרשיות אחרות.

כתיבת ההיסטוריה של מלחמת השחרור התעלמה כמעט לחלוטין מהפן האזרחי. שער הגיא, הקסטל, סן סימון וחומות העיר העתיקה נדונו יותר מ"מאה שערים", "שמואל הנביא" ו"מקור חיים". גבורתם של מגיני שכונות אלה ועמידתם האמיצה של תושביהן, שהיו נתונים להפגזות קשות במשך חודשים רבים, נדחקה לקרן זוית.

כתיבת ההיסטוריה של מלחמת השחרור על ידי גורמים צבאיים ואזרחיים שהם רחוקים מהמחנה הדתי חללה גם לציבוריות הדתית והחרדית, ושנים רבות התגוננה זו באמצעות אזכור מעורבותה בהגנת המשלטים בגוש עציון, בכפר דרום וכד'. עשרות שנים יחלפו עד שהיהדות הדתית-ציונית תתנער מדימוי זה.

הדרך בה טיפלה ההיסטוריוגרפיה של מלחמת השחרור בציבור הדתי והחרדי בירושלים מרתקת. התיאוריה הפכה נושאים שוליים כמו גיוס בני הישיבות, הפגנת החרדים, פרשת הדגל הלבן והתנהגות נטורי קרתא לסיבות המרכזיות שהיקשו על הקמת כוח המגן בירושלים וניהולה האזרחי של העיר.

בהתראה קצרה מאוד הפכה המערכת היישובית הוולונטרית למסגרת כפויה במצב של מלחמה ומצור. מעגלי הפעולה במסגרות מצומצמות של היישוב המאורגן הורחבו בבת אחת לציבור הכללי. אנשים שונים באורח החיים, בריבוד החברתי ובהשקפות הפוליטיות החלו פועלים במסגרות משותפות – דתיים, חרדים, "מזרחיים", "פורשים" וכד' – בהנהלה, בפיקוד, באחריות ובהתייעצויות. לכך נוספו המסגרות הצבאיות ותפקידי החירום האזרחיים.

הזרות והבעיות האובייקטיביות היוו את "סיר הלחץ" הירושלמי ויצרו תגובות היסטוריות, לעתים, כלפי פרשיות שוליות. ההיסטוריוגרפיה שעסקה בתש"ח הבליטה את הפרשיות הללו ללא ברור מלא ומקיף, והעמידה את הנושאים הזניחים בתור הסיבות המרכזיות לכישלונות. בכך שירתה מטרת

פוליטיות – נתנה הסבר לכישלונות וסיפקה "אשמים" בדמות הדתיים והחרדים. כך "ניצלה" ההנהגה האזרחית, בעיקר, מדיון אמיתי ונוקב במחדלים שאירעו במהלך הכנתה של העיר למלחמה ולמצור.

י. בימי ראשית המדינה היתה שעת רצון, ודומה היה שחלום הדורות המתגשם יכול להסיר מחיצות ולקרב בין המחנה החרדי והתנועה הציונית. אולם החיכוכים הקשים, הבוז והזלזול, אי ההתחשבות בצורכי הציבור החרדי והרחקתו מכל מוקדי ההשפעה יצרו נתק מחודש והגבירו את תחושת אי השייכות שלו למדינה. בכך איבדה המדינה את ההזדמנות להידכרות ולשותפות אמת עם הציבור החרדי, ודנה עצמה לקרע ולהתנגשויות מתמידות.